

AGORA

Overal Stad

La città diffusa | De nevelstad (z)onder stroom | Water weven in de nevel |
VARIA | Samenleven op de Zuiderdokken | Geografie van seksualiteit |

Overal en nergens

Overal stad? De gekozen titel van dit AGORA-themanummer is prikkelend, en voor sommigen misschien zelfs ietwat provocerend. Hoezo, overal stad? Het platteland mag in de laatste anderhalve eeuw dan wel steeds stedelijker geworden zijn, voor veel geboren en getogen dorpingen geldt nog steeds een sterke afkeer, of zelfs angst (zie ook AGORA 2009-4), ten opzichte van de grote boze stad. De culturele tegenstellingen zijn er dan ook nog wel degelijk. Ik moet nog wel eens terugdenken aan het fantastische KRO-programma 'Puberruil', waarin ze regelmatig een boerenzoon of –dochter een paar dagen van huis lieten ruilen met 'Diederik' uit Amsterdam-Zuid die op zijn 16e al vier instrumenten meester was en reeds een poëziebundel op zijn naam had staan. Of, misschien nog wel interessanter, met een Marokkaans meisje uit de Haagse Schilderswijk. Ook herinner ik me nog goed ons 'leeronderzoek' uit 2010, waarbij we met alle tweedejaarsstudenten Sociale Geografie van de UvA een aantal dagen interviews gingen afnemen in de rurale Drentse gemeente Aa en Hunze. Hoewel niet iedereen van ons natuurlijk geboren en getogen Amsterdammer was, leverde dat toch regelmatig opmerkelijke cultuurclashes op. En, over angst gesproken: waar de vriendelijke uitbaatster van onze jeugdherberg toegaf dat ze een keer was gaan stappen in de Jordaan en zich daar geen moment op haar gemak voelde, bracht het aardedonkere omliggende bos bij menigeen van ons 'Amsterdammers' toch een behoorlijk onheilspellend gevoel teweeg.

Het kan echter ook anders: genoeg 'provincialen' identificeren zich juist heel sterk met een van de grote steden in de Randstad. Zo was ik ooit op een zomerse dag in het Drentse Meppel en zag ik daar meer mensen met Ajax- en Amsterdam-gerelateerde tatoeages dan dat ik ooit in 'Mokum' zelf gezien heb. Twee jaar terug bracht de Twentsche Courant Tubantia een interactieve voetbalkaart uit waarop op dorpsniveau te zien was hoeveel seizoenkaarthouders van iedere betaald voetbalclub daar woonachtig waren. Toch ergens best ironisch dat de supporters in zowel de Arena als De Kuip praktisch iedere tegenstander laatdunkend voor 'boeren' uitmaken, terwijl na iedere thuiswedstrijd duizenden mensen het halve land moeten doorrijden op weg naar huis. Zo toeven er bijvoorbeeld ruim 20 mensen na het laatste fluitsignaal naar respectievelijk het veenkoloniale Vlagtwedde (Ajax) en het Peelrandse Bernheze (Feyenoord). Volgens de gangbare definitie toch bepaald geen metropolen.

Dat het onderscheid tussen stad en niet-stad al eeuwenlang triviaal is, leerde ik ooit dankzij de lollige maker van een pubquiz. Bij het beantwoorden van de ogenschijnlijk vrij eenvoudige vraag wat qua oppervlakte de grootste stad van Nederland is, ging volgens mij de gehele kroeg de mist in. Niks Amsterdam of Rotterdam: het omvangrijke Waddeneiland Texel werd reeds 600 jaar geleden namens Willem VI en zijn dochter Jacoba van Beieren namelijk al stadsrechten toegekend. Wanneer we deze definitie van stedelijkheid hanteren, is Den Haag tot op de dag van vandaag zelfs geen officiële stad. Gelukkig is de betekenis

van een dergelijke staatsrechtelijke toekenning al in 1848 komen te vervallen en wordt er sindsdien eigenlijk vooral gefocust op de geografische betekenis van plaatsen.

Terug naar 'overal stad' dan. Hoewel dit door de themaredactie uiteraard in figuurlijk opzicht is bedoeld, benadert dit ook in letterlijke zin soms de werkelijkheid. Ooit lag ik in een Chinese nachtbus van Shenzhen naar Guilin, dwars door de zogenaamde Pearl River Delta. Of ik urenlang de slaap niet kon vatten vanwege de akelig harde bedden of vanwege de onophoudelijke felle straatverlichting, ik weet het niet zeker meer. Feit is dat er in de afgelopen 35 jaar een slordige 25 miljoen mensen in deze stedelijke agglomeratie zijn komen wonen. Academici die schrijven over de snelle industrialisatie en urbanisatie van opkomende economieën als China maken nogal graag de analogie met Aldoux Huxley's dystopische *Brave New World*: een totalitaire, mechanische stedelijke wereld waarin slechts enkele 'wildereservaten' bestaan die in de 'oude' staat zijn gebleven. Interessant is en blijft de vraag of deze mondiale trend van verstedelijking louter problematisch is of niet. Is de in omvang toenemende kapitalistische stedelijke consumptie maatschappij inderdaad funest voor het voortbestaan van onze planeet? Of is de demografische trek naar steden juist een zegen dat de mogelijkheden open tot een duurzame, circulaire samenleving, zoals veel consultants ons willen doen laten geloven? Er ligt een grote uitdaging voor wetenschappers om serieus met dit soort vraagstukken aan de slag te gaan.

De discussie over hoe stedelijkheid precies valt te definiëren wordt, zo blijkt uit dit themanummer, door zowel geografen, planologen, stedenbouwkundigen als sociologen in ieder geval al decennialang gevoerd, en zal voorlopig nog wel voer voor debat blijven. Onlangs zag ik op internet toevallig een foto van een slide van een PowerPoint-presentatie waarop de desbetreffende docent een verhelderende uitleg had: wanneer je naakt in je deuropening staat, en de burens zien je niet, is het ruraal. Zien ze je, en bellen ze de politie, is het suburbaan, terwijl je weet dat het urban is wanneer iedereen je ziet, maar negeert. Om nooit meer te vergeten.

Jorn Koelemaj
Hoofdredactie AGORA

AGORA DIGITAAL

De afgelopen tijd is de AGORA redactie druk bezig geweest om haar archief opnieuw te digitaliseren. Op dit moment zijn alle AGORA's van 2008 tot en met 2015 per los artikel gratis te downloaden. Ook is er een handige zoekfunctie in het systeem geïntegreerd, waarbij gezocht kan worden op trefwoord of auteur. Om de database te raadplegen, zie: <http://ojs.ugent.be/agora/issue/archive>

Ook het AGORA-nummer over de nevelstad (2003-3), waar in het themagedeelte veelvuldig wordt naar verwezen, is reeds te vinden in ons digitale archief.

agora-magazine.nl

facebook.com/agoramagazine.nlbe

OMSLAG: "WAAR IS ER SINDS 1980 GEBOUWD?"

David de Kool

Bronnen:

BELGIË: JAARTAL BEBOUWING PERCELEN. DATASET: ALGEMENE ADMINISTRATIE VOOR PATRIMONIUMDOCUMENTATIE. (2009). DIGITALE KADASTRALE PERCELENPLANNEN. SCHAARBEK: FEDERALE OVERHEIDSDIENST FINANCIËN.

NEDERLAND: BOUWJAAR GEBOUWEN. DATASET: KADASTER. (2015). BASISREGISTRATIE ADRESSEN EN GEBOUWEN BAG. APELDOORN: KADASTER.

4 - Overall stad?

INLEIDING Dieter Bruggeman, David de Kool,
Michiel van Meeteren & Joren Sansen

7 - De mist over de nevelstad klaart langzaam op

ESSAY Michiel Dehaene

10 - La città diffusa

KLASSIEKER Hessam Khorasani Zadeh

12 - De nevelstad (z)onder stroom

ESSAY Dieter Bruggeman

16 - Collectiviteit aanmaken in nevelstedelijke landschappen

CASUS David de Kool & Wim Wambecq

21 - Water weven in de nevel

CASUS Martin Dumont

25 - Orde zoeken in de nevel

ESSAY Michiel van Meeteren

29 - Decentralisatie in de ruimtelijke ordening

VRIJE RUIMTE Joost Schrijnen

30 - De Noord-Brabantse nevelstad nader beschouwd

CASUS Bart de Zwart & Daan Lammers

34 - Bedrijventerreinen als urbanisatiemotor

ESSAY Erik Louw

Varia

38 - Samenleven op de Zuiderdokken

CASUS Clemens de Olde, Jan De Smet & Eva Struyf

42 - Verstedelijking en ngo's in China

CASUS Jeltsje de Blauw

45 - Geografie van seksualiteit: sexy geografie?

BOEKRECENSIE Valerie De Craene

OVERAL STAD?

In de verbeelding is de stad dikwijls vormelijk en functioneel één evenwichtig geheel. Een bijna sprookjesachtig mechaniek. De verstedelijkingsvormen die in deze AGORA aan bod komen lijken echter meer het tegenovergestelde. Wat heeft verstedelijking tegenwoordig nog met de stad te maken? En als de verstedelijking dan overal aanwezig is, is er dan overal stad?

Ooit was er eens de stad. Zo een waarbij de huisjes tegen elkaar aangeschurd staan, met in het midden een groot plein, met een burcht en kerk die erover uitkijken en met rondom een muur. Binnen die muur had je de stad, erbuiten lag het platteland. Dat platteland diende eigenlijk enkel om de stad te bevoorraden. Boeren – horigen eigenlijk – bewerkten het land zodat de honger in de stad gestild kon worden, maar verder werden er ook allerlei grondstoffen vanuit de omringende bossen en velden naar de stad getransporteerd. Daar werden die grondstoffen dan verwerkt en verhandeld, binnen de stad en met andere steden. Voor dat laatste werd gebruik gemaakt van water- en landwegen die de verschillende steden met elkaar verbonden.

Aan dat sprookje kwam een einde: stad en ommeland werden industrieel. Met de opkomst van de industrie werden de steden groter en de invoer- en uitvalsmogelijkheden belangrijker. De oude stadsomwallingen zaten wat in de weg en werden daarom afgebroken. Hoewel dit het vormelijk geheel misschien wat aantastte, was dit functioneel zeker niet het geval. De fabrieken waarin de industriële productieprocessen plaatsvonden hadden immers nood aan een leger van arbeiders. Deze kregen dikwijls een miserabel plekje in de stad toegewezen, of werden dagelijks als goederen af- en aangesleept vanuit de wijde omgeving. De industriesteden leefden op het ritme van de fabriek en produceerden zo de welvaart die de administratieve en culturele (hoofd)centra overeind hielden. Industrie werd zó belangrijk geacht als drijfveer van groei dat verstedelijking en industrialisatie als causaal verbonden processen aan elkaar gelijk werden gesteld. Samen 'maakten ze de stad': meer industriële banen betekende een vraag

naar meer arbeiders, en dus ook meer woningen, meer transport, meer voedsel.

Deze ijzere causaliteit kwam vanaf de jaren zestig echter steeds meer in het gedrang. De dienstensector werd steeds belangrijker voor stedelijke banen en de industriële werkgelegenheid nam in de rijkere delen van de wereld gestaag af. Het veralgemeend autobezit zorgde ervoor dat steeds meer mensen buiten de stad ervaarde vorm konden leven. Die stedelijke vorm veranderde tegelijkertijd in de nachtmerrie van elke stedenbouwkundige, planner of geograaf. Cedric Price maakte de beroemde analogie met het bereiden van eieren. Was de middeleeuwse stad een gekookt ei (al dan niet met schaal) en de industriële een spiegelei, dan was de stad van nu een roerei. Door de opkomst van allerlei communicatiemogelijkheden en informatiesystemen – van de trein en de auto tot het vliegtuig en van de telegraaf en de verschillende massamedia tot het (draadloze) internet – leek het allemaal niet meer zoveel voordelen met zich mee te brengen om dicht bij elkaar te wonen. Meer zelfs, eindelijk kon die vuile, ongezonde en immorele stad verlaten worden voor een groot huis op de buiten en dat alles zonder in te boeten aan levenskwaliteit.

Op zoek naar de postindustriële stad

Immiddels wordt er nu ruim 40 jaar gediscussieerd over wat voor stad er na de industriële stad zou komen, 'de postindustriële stad' dus. In eerste instantie dacht men, trouw aan het 20ste-eeuwse vooruitgangdenken, aan een opvolging van modellen. Was het niet gewoon een teken van succes dat na de middeleeuwse agrarische-surplusstad de industriële stad-machine kwam die op haar beurt

opgevolgd ging worden door een geavanceerde-diensten-stad?

Op dit perspectief is sinds eind jaren tachtig steeds meer kritiek gekomen. Deze modernistische opvatting van vooruitgang doet geen recht aan de onderlinge afhankelijkheden tussen steden in de wereld en de ongelijke economische ontwikkeling die daaruit voortvloeit. Het is immers alleen maar mogelijk om in New York de mondiale postindustriële kenniswerker uit te hangen door aan de lopende band producten en diensten te consumeren die elders in de wereld onder zeer agrarische of industriële condities vervaardigd zijn. Bovendien is het maar de vraag of het daadwerkelijk technologische 'vooruitgang' is als die voortuitgang vooral lijkt te leiden tot degeneratie van het wereldwijde ecosysteem en toenemende consumptie van alsmear schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen.

Ook de notie van enkelvoudige centraliteit lijkt controversieel te zijn geworden in onze postindustriële context. Vroeger leken steden altijd een duidelijk centrum te hebben: die kerk, dat kasteel of die markt in het midden. De toegenomen mobiliteit en de ontwikkeling van nieuwe informatie- en communicatiemiddelen stellen ons voor de vraag wat nog het nut kan zijn van de stad als een druk, dens en in sommige ogen vuil en gevaarlijk knooppunt. Moeten we een aantal verschillende functies die de stad vervult misschien niet gewoon netjes naast elkaar leggen? We hebben nu immers toch de mogelijkheid om die zones daarna ook weer door middel van transportsystemen met elkaar te verbinden. Of houden we toch beter vast aan een traditioneel stadsmodel en moeten we bij het vorm geven van onze steden dan ook maar te rade bij de historische stad? Het zou natuurlijk ook gewoon allemaal hopeloos kunnen zijn: binnenkort dienen de oude kernen enkel nog maar als toeristische bestemming of als decor ter ondersteuning van een ongetwijfeld onvergetelijke *shopping experience*. Werken doen we immers op bedrijventerreinen buiten die stad.

Planetaire verstedelijking

Volgens de ruimtelijk denkers Brenner en Schmid ligt onze radeloosheid over de stad aan het begrip van de stad zelf. We zijn zo verknocht aan het beeld van het middeleeuwse sprookje met haar pittoreske straatjes, of die industriële machine met haar duidelijke scheiding van functies, dat we ons blikveld te beperkt houden. We moeten niet kijken naar 'het ding' dat we historisch 'de stad' genoemd hebben, maar naar het proces van verstedelijking: daar waar het intensifiëren van sociale relaties tot een sociale en ruimtelijke 'stedelijkheid' leidt. Volgens Brenner en Schmid is de verstedelijking inmiddels wereldwijd en gaat het vooral om de vraag waarom verschillende plekken verschillend verstedelijken.

Stellen dat er overall verstedelijking is ontslaat de geograaf dus niet van zijn beschrijvende en duidende taak. 'Overall stad', als beter bekende en ietwat provocerende variant op 'overall verstedelijking', maakt juist duidelijk dat verstedelijking een meervoudig proces is dat op verschillende plaatsen anders is samengesteld en zich mede daardoor telkens anders manifesteert. Verstedelijkingsprocessen lopen niet altijd langs de traditionele

stad of hebben deze niet noodzakelijk als kern of als doel.

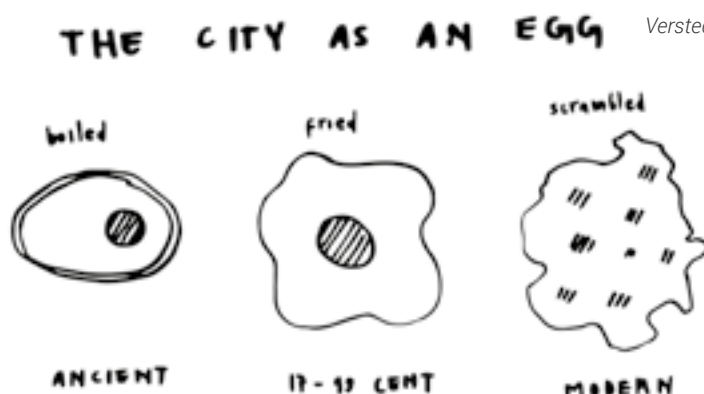
Dit heeft ook zo zijn gevolgen voor de stedenbouwkundige (die nu misschien zou moeten vervellen tot verstedelijkingskundige). Voor hem of haar komt het er niet enkel op aan om ervoor te zorgen dat uiteenlopende zaken zoals de arbeidspendel, ontspanning, de bevoorrading van winkels en fabrieken, de drainage van gronden of cultuurbeleving kunnen plaatsvinden en fysiek-ruimtelijk vormgegeven worden. Het komt er juist op aan om het territorium zo te organiseren dat er een samenspel ontstaat tussen verschillende noden en functies van de stad om zo aanleiding te geven tot nieuwe kansen en situaties. Die generositeit, van oudsher verbonden met de stad, kan zo worden begrepen als stedelijkheid.

Het idee van overall stad is de recentste incarnatie van een zoektocht die al zeker vier decennia duurt: voorgangers van Brenner en Schmid, zoals Gottmann, Lefebvre of Friedmann reflecteerden ook al over de vraag wat de stad en het stedelijke nog betekenen nu onze vertrouwde beelden van stad en platteland overboord worden gezet. Ook AGORA ging met grote regelmaat naar het Vlaamse en Nederlandse platteland (zie bijvoorbeeld AGORA's, 2000-4, 2011-4, 2012-1) om daar zonder uitzondering telkens weer vast te stellen hoe stedelijk het is: een platteland vol stad dat te maken heeft met stedelijke huizen, stedelijke bewoners, stedelijke problemen. Tegelijkertijd wilde AGORA ook vaak laten zien hoe plattelands de stad was: hoe rechtvaardig en samenhorig (2012-1), hoe groen en agrarisch (2013-2), hoe gezond (2016-3). Paradoxaal laat deze zoektocht ook zien hoe creatief en vitaal het denken in stad/platteland-relaties nog altijd kan zijn: blijkbaar leveren de termen een voortdurende stroom onderzoeksvragen op en is dat niet juist een kenmerk van een productief in plaats van een achterhaald concept?

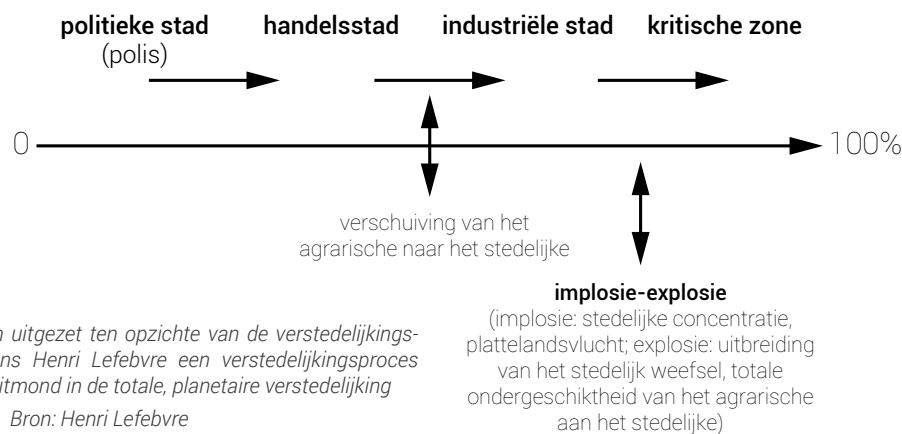
We zijn verknocht aan het beeld van het middeleeuwse sprookje

Belgische nevels

Overall stad is dus een debat met een verleden. Dit themanummer opent met een reflectie over een eerdere ronde van 'Vlaams denken' over dit vraagstuk. In 2003 heeft AGORA een nummer gemaakt over de 'nevelstad'. De nevelstad was toen een relatief nieuw begrip dat sprak tot de ingebakken verbeelding van de typisch Vlaamse verspreide stedelijkheid. Dat was 13 jaar geleden. Maar wat is er in de tussentijd gebeurd? In het openingsartikel reflecteert Michiel Dehaene, als medeplichtige aan AGORA 2003-3, over wat de insteek van het begrip was en welke ontwikkeling het sindsdien gekend heeft. De oorsprong van de nevelstad ligt in het vertalen van de Italiaanse '*città diffusa*' naar de Vlaamse context. Dit werk uit de jaren '80 heeft zijn 'vertaling' gekend naar vele

Verstedelijking volgens Cedric Price
Bron: Cedric Price

Historische stadsvormen uitgezet ten opzichte van de verstedelijingsgraad suggereren volgens Henri Lefebvre een verstedelijingsproces doorheen de tijd dat uitmond in de totale, planetaire verstedelijking
 Bron: Henri Lefebvre

contexten: Duitsland, Frankrijk, Nederland, noem maar op. Hessaam Khorasani Zadeh bespreekt in 'de klassieker' de set van studies die aan de oorsprong ligt van dit begrip en als internationaal ijkpunt kan worden gezien.

Overall stad behoeft analyse. Eén van de inspanningen waar nog altijd aan gewerkt wordt is gedegen onderzoek naar de mechanismen die deze verspreide verstedelijking mogelijk maken, bepalen en bevestigen. Dit kan de vervoersinfrastructuur zijn met bijbehorende pendelbewegingen, allerlei ruimtelijk beleidsmaatregelen en hun mate van effectiviteit, of de invloed van vastgoedontwikkelaars en bouwondernemingen. Een ander voorbeeld wordt onderzocht in een eerste casus, namelijk hoe elektriciteit zijn intrede deed in het landelijke Overmere. Hiermee laat Dieter Bruggeman zien hoe ook in de industriële tijd de opkomst van dit soort voorzieningen zich niet enkel tot de klassieke stad beperkten en hoe dit kaderde in een nationale territoriale politiek.

De stad is ook overal in Nederland

Het omgaan met een stad die overal is, is geen sinecure, laat staan het formuleren van verbeteringen. De vinger op de zere plek leggen en daar jargon als 'gebiedsspecificiteit' en 'bottom-up benadering' op plakken is gemakkelijker dan het daadwerkelijk voorstellen van een alternatieve praktijk. Twee casussen leveren daaraan een bijdrage. Als eerste betogen David de Kool en Wim Wambecq aan de hand van de woonbossen ten noordoosten van Antwerpen dat privatisering een fundamenteel probleem is. Ze tonen hoe collectiviteit die gebaseerd wordt op landschapsidentiteit een kwalitatief alternatief voor privatisering zou kunnen bieden. Ten tweede behandelt Martin Dumont de notoire waterproblematiek van Liedekerke en Denderleeuw aan de rivier de Dender. Voor dit soort gebieden worden al jaren vrij kostbare en ingrijpende ingenieursoplossingen voorgesteld om steeds onstuimigere watermassa's te beteugelen. Maar zitten er in deze nederzettingvormen zelf geen opportuniteiten die gemakkelijker te realiseren zijn (financieel, ruimtelijk en politiek), die de potentie hebben minstens zo effectief te zijn?

Van België naar Nederland: twee kanten van dezelfde medaille

De functionele processen die overall stad aanmaken spelen op alle schalen. Met een grootschalige analytische bril op zijn er gelijkaardige functionele mechanismen in de verstedelijking in Nederland en Vlaanderen te herkennen. Springend door verschillende schalen en tussen verschillende contexten licht Michiel van Meeteren dit toe aan de hand van stedelijke systeemtheorie.

De stad is dus ook overal in Nederland. Dat het zelfbeeld van

ordelijke compacte plaatsen in een netwerk van gebundelde infrastructuur een geconstrueerde lachspiegel is, zullen weinig geografen, planologen en stedenbouwkundigen betwisten. De infographic op de omslag laat zien dat de klassieke steden ook in Nederland moeilijk terug te vinden zijn in bebouwingpatronen ontstaan sinds 1980. Zijn Nederland en Vlaanderen wel echt zo anders? Wél is er regionale differentiatie. Bart de Zwart en Daan Lammers behandelen bijvoorbeeld hoe het 'overall stad'-debat in Noord-Brabant gevoerd zijn. Een ander voorbeeld van overall stad in Nederland zijn de bedrijventerreinen. Deze waren de afgelopen jaren verantwoordelijk voor een groter deel van de bijkomende bebouwing dan woningbouw en hebben vele groene weides grijzer gemaakt. Erik Louw legt uit waarom misschien juist bedrijventerreinen niet iets is waarvoor men moet blijven waarschuwen. Ze zijn immers zeer succesvol qua productiviteit; er zijn lessen getrokken uit het recente verleden en misschien is het juist de verandering naar de mentaliteit van een postindustriële stad qua diversiteit en menging, die tot uiting kan komen in deze klassieke exponenten van industrialiteit.

Zoals elke aflevering van elk tijdschrift vormen de artikelen samen een tussentijdse stand van zaken. Ook de 'overall stad'-discussie zal de tongen blijven losmaken. Dit nummer toont de dagkoers van 40 jaar debat over de postindustriële stad en de staat van haar geschiedschrijving, mechanismen, oplossingen, en polemieken. Daaruit concluderen we nu dat in Nederland en België de stad overall is, al heeft hij overall zijn eigen smaakje. In de volle wetenschap dat de discussie over twintig jaar volledig anders, maar toch weer een beetje hetzelfde zal zijn, kijken we uit hoe de toekomstige redacties van AGORA het onderwerp in haar pluriforme incarnaties nog vele malen tegen het licht zal houden.

Literatuurselectie

- AGORA: (2000) De Toekomst van het platteland. 16, nr. 4; (2011) Platteland. 27, nr.4; (2012) Rechtvaardige stad / Vlaams platteland. 31, nr. 1; (2013) Groene Ruimte. 28, nr 2; (2016) Gezonde Stad. 32 nr 3. www.agora-magazine.be
- Brenner, N., & Schmid, C. (2014). The "Urban Age" in Question. *International Journal of Urban and Regional Research* 38, nr. 3) pp. 731–755.
- Doevendans & B. De Meulder (eds.) (2015). *Stadsperspectieven: Europese tradities in de stedenbouw*. Nijmegen: Vantilt.
- Lefebvre, H. (1970). *La evolution urbaine*. Parijs: Gallimard.
- Merrifield, A. (2014). *The New Urban Question*. Londen: Pluto.

DIETER BRUGGEMAN (DIETER.BRUGGEMAN@UGENT.BE), DAVID DE KOOL (DAVID.DEKOOL@KULEUVEN.BE), MICHEL VAN MEETEREN (MICHEL.VAN.MEETEREN@VUB.AC.BE) EN JOREN SANSEN (JOREN.SANSEN@VUB.AC.BE) VORMEN SAMEN DE THEMAREDACTIE VAN DIT NUMMER.

Een willekeurig stukje nevelstad ten zuiden van Ingelmunster in West-Vlaanderen.
Een mix van wonen en industrie, geënt op een rurale ondergrond.
Bron: provincie West-Vlaanderen

DE MIST OVER DE NEVELSTAD KLAART LANGZAAM OP

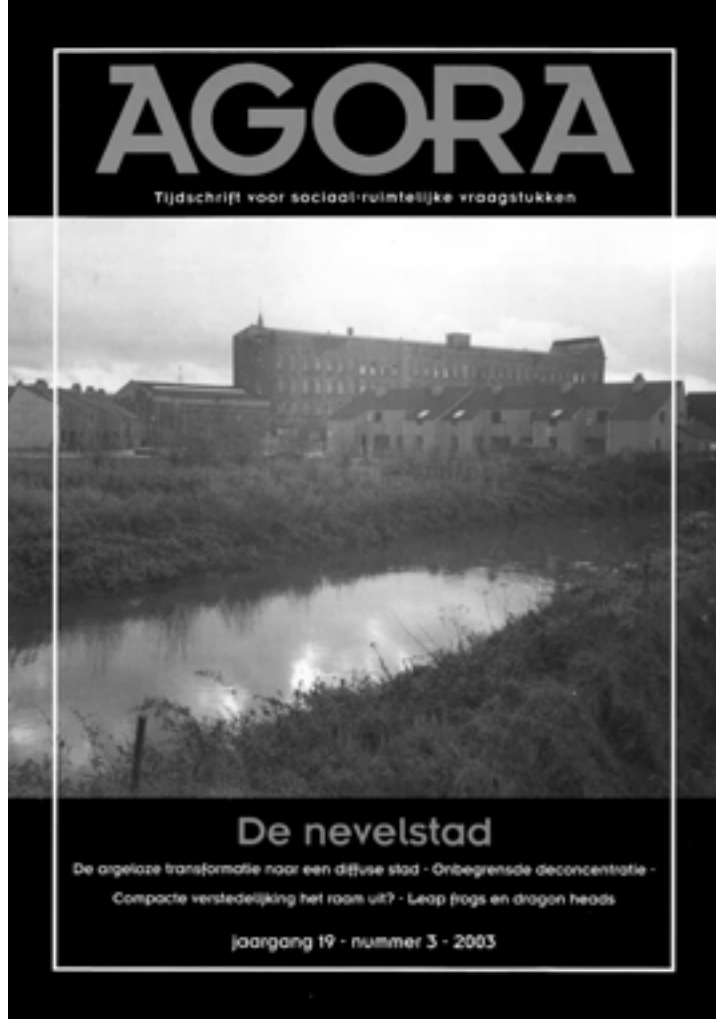
In 2003 publiceerde AGORA een nummer gewijd aan de 'nevelstad'. Dertien jaar later gaat de nevelstad nog steeds vlot over de tongen als karakterisering van de Vlaamse ruimtelijke conditie. In dit artikel reflecteert Michiel Dehaene, die samen met Maarten Loopmans de themaredactie van het nevelstadnummer vormde, over de oorspronkelijke inzet van het concept en ontwikkeling sindsdien.

Waar moet je opdagen om de ruimtelijke orde in Vlaanderen te begrijpen? Zijn het de eindeloze linten die je van dorp naar dorp leiden en de indruk van volledige verstedelijking bevestigen? Zijn het de verkavelingen waarin de modale Vlaming via een eigen stukje grond een ticket in de welvaartsverdeling kreeg toebedeeld en zijn of haar individuele woonwensen kon uitleven? Moet je op een regenachtige ochtend in de file richting Brussel staan om te begrijpen hoe in de verspreide stad het leven altijd elders plaatsvindt en iedereen voortdurend onderweg is? Is het dat oude weinig gebruikte IC-stationnetje waar de lange voorgeschiedenis van de arbeidspendel zich toont? Zijn het de steenwegen die de sleutel vormen tot de Vlaamse verstedelijking, met de eindeloze reeks autodealers, tuincentra, doe-het-zelfzaken en leveranciers van verlichting, vloerbekleding, keukens, badkamers en zwembaden, kortom van alle consumptiegoederen waar het verspreide wonen op drijft? Of is het de villawijk waar de laatste voorjaarsstorm opnieuw tot wateroverlast leidde en de burgemeester zijn laarzen aantrok om voor de camera's van de lokale televisie meteen op te roepen om de storm als uitzonderlijke ramp te erkennen? Of moet je op een jaagpad langs een of ander verloren kanaal zijn, waar in het weekend het groepje door de lokale garage gesponsorde wielertoeristen met hoge snelheid en licht geïrriteerd de vele zondagsfietsers voorbij flitsen om wat verderop in hetzelfde café te eindigen? Of kan je beter kiezen voor de succesvolle koekjesfabriek die een heel dorp overschaduwde en haar producten over landelijke wegen naar de hele wereld exporteert? De verspreide verstedelijking is omnipresent in Vlaanderen maar net daardoor niet zo makkelijk te vatten.

Amnestie voor de nevelstad

AGORA's nevelstadnummer uit 2003 was een poging om dat deel van het territorium dat doorgaans niet als stad gelezen wordt toch in die termen te denken. Het nummer lifte mee op een ontluikend discours over plaatsloze vormen van stedelijkheid die in de netwerkstad schijnbaar overal aanwezig waren. De notie nevelstad is de vertaling van het Italiaanse '*citta diffusa*' dat door Francesco Indovina werd gemunt om de uitgezaaide mix van wonen en werken, kenmerkend voor grote delen van de Veneto en de ruimere Po-vlakte, te beschrijven (zie het volgende artikel van Hessam Khorasani Zadeh). Via enkele Nederlandse en Vlaamse auteurs waaide dit begrip uit Italië over zonder dat men zich aan het werk van Indovina gebonden voelde. De betekenis van het begrip werkte vooral metaforisch. De contour tussen stad en land is niet langer scherp maar nevelig. De stad verandert van aggregatietoestand. De uitdijende verstedelijking slaat niet langer neer in vaste vorm, is zelfs niet vloeibaar (*space of flows*), maar gasvormig en waait als een ijle wolk over hele regio's waar ze blijft hangen als een dunne stedelijke nevel.

De inzet van de nevelstaddiscussie was vooral beschrijvend. De inspanning om de verspreide stad te verbeelden was collectief. Elke taalgroep en bijhorende context produceerde zijn eigen metaforen: Neutelings' 'tapijtmetropool', Chalas en Dubois-Taine's '*ville émergente*', Mantziaris interpretatie van Schwarz' '*ville paysage*', Sieverts' '*Zwischenstadt*', etc. Deze oefeningen wezen eerst en vooral op een tekort aan taal voor wat als een nieuw fenomeen werd beschouwd. Wat voorheen vooral als een onvoldragen soort stedelijkheid bekend stond die zich typisch

Cover van AGORA 2003-3:
De Nevelstad

aftekent op de schuivende grens tussen stad en land, rijpte later in zijn ontwikkeling tot een volwassen stedelijk landschap dat een eigen beschrijving en interpretatie verdiende. Hier was sprake van een derde, of misschien wel vierde of vijfde, typologie. Geen stad en geen land, maar iets daartussen. Geen satelliet, suburb of voorstad, maar een conditie die zich had losgemaakt van de traditionele centrum/periferie-relaties.

De nevelstad was in die zin de aanduiding voor een soort restfractie die overblijft nadat we het stedelijk landschap zeven op alle fracties die we al kennen. Het is het sterrenstof dat tussen de hemellichamen in hangt maar nergens echt bij hoort. Indovina's *citta diffusa* is een poging om van deze restfractie een eigen geschiedenis te schrijven. De nevelstad kon, zo stelde hij, niet zomaar worden herleid tot een van die andere fracties. De *citta diffusa* stond voor een eigen vorm van accumulatie waarin agglomeratievoordelen ontstaan door de specifieke mix van elementen die verspreid over het territorium aanwezig zijn. Een industrieel landschap verankerd in vroegere activiteiten, vaak nauw verbonden met de rurale achtergrond van het territorium, functionerend in zowel lokale als globale netwerken, en doorspekt met allerlei los geschikte woonvormen.

Voorbij de beschrijving

Het grootste slachtoffer van deze beschrijvende inspanning was een heldere probleemstelling en een duidelijk conceptueel kader. Waarom verdiende dit fenomeen al die aandacht en op welke manier moest het begrepen worden? Al te vaak verzandden de beschrijvingen in een poging om het fenomeen 'verspreide verstedelijking' te isoleren. Dit is analytisch hoogst problematisch. De stedelijke nevelen van zowel Noord-Italië, Noord-Duitsland en Vlaanderen zijn doorspekt van stedelijke patronen die zich nog steeds op meer traditionele wijze laten lezen. Het is net het samenspel tussen nieuwe en oude patronen die de verstedelijkingsdynamiek in deze gewesten bepalen.

Naast de handelssteden van weleer loopt nu ook de snelweg met afritten in zowat elk dorp zodat ook de lokale pendelaars en

industriezones bediend kunnen worden. De meest eigentijdse accessoires kan je niet langer enkel kopen in de stad, maar ook laten leveren in elke nevelstadgemeente en dat met een simpele druk op de knop. Maar hoe hard de condities ook zijn veranderd, de historische stad ligt nog steeds waar ze voorheen lag. Het karkas van de oude stedelijkheid werd opnieuw ingericht en opgenomen in een nieuw verband. De oude centra vervullen overigens nog steeds een belangrijke rol als voorzieningscentra en bepalen het meerkernig stedelijk patroon zo kenmerkend voor grote delen van Europa.

De beschrijving van de nevelstad stelt indirect de grote gelijkschakeling van 'duurzaam' met 'compact' in vraag

De verdienste van het nevelstadsdebat moeten we eerder begrijpen in programmatische zin. De term was een kreet om aandacht te besteden aan een werkelijkheid die de planningsgemeenschap systematisch links had laten liggen omdat ze vooral gezien werd als symptoom van eigen falen. De aandacht voor de nevelstad volgt in een logische sequentie. In de naoorlogse periode ging de aandacht uit naar de stedelijke groei en de suburbane stadsuitleg. Daarop volgde een hernieuwde aandacht voor de binnenstad die na een periode van stadsvlucht er verkommerd bijlag. De stedenbouw rekende af met de vaak anti-stedelijke achtergrond van de naoorlogse planning en koos voor een behoudende vorm van stadsvernieuwing die de herinvestering in de bestaande stad moest begeleiden. Versterkt door een groeiend ecologisch

bewustzijn werd de suburb afgeserveerd ten voordele van de compacte stad.

In de daaropvolgende fase stelt de beschrijving van de nevelstad indirect de grote gelijkschakeling van 'duurzaam' met 'compact' in vraag. De nevelstad heeft een eigen rationaliteit die om eigen antwoorden vraagt als we de weg naar duurzame ontwikkeling inslaan. Er is geen eenduidig verband tussen compact en duurzaam, net zo min als dat er is tussen gespreid en niet duurzaam. Het is niet zonder betekenis dat in een aantal afsluitende interviews uit het AGORA-nummer uit 2003 de nevelstad door verschillende gesprekspartners als aanslag op de compacte stad als leidend model wordt ervaren. De nevelstad werkte in die zin bevrijdend en vormde een soort amnestie voor een realiteit die of werd veroordeeld of werd ontkend.

Maar deze amnestie voor de verspreide verstedelijking is echter niet zomaar een stellingname voor spreiding. Het is vooral een vaststelling van de mate waarin verstedelijking verspreid voorkomt en een oproep om deze realiteit wars van planologische vooroordelen ernstig te nemen. Niet alle verstedelijking leidt tot de stad in zijn historische compacte vorm. De nevelstad is een noodzakelijke tussenstap om, na de suburbanisatie en de terugkeer naar de kern, de aandacht voor de periferie met een open blik tegemoet te treden en de gelijkschakeling van verstedelijking en stad achter ons te laten. Geleidelijk komt zo de realisatie dat verstedelijking vele vormen kent die naast en door elkaar bestaan.

Het is vandaag vooral van belang om niet langer in veralgemenende termen over de verspreide verstedelijking te spreken

Tussen stad en verstedelijking

Onbevooroordeeld kijken, het loslaten van de gelijkschakeling tussen stad en verstedelijking, is ook een noodzakelijke stap om tot een heldere probleemstelling te komen. Een duidelijke richting geeft het nevelstaddebat echter niet aan. De veelvoudige metaforische termen waarin de discussie rond de nevelstad gevoerd wordt hebben allen met elkaar gemeen dat ze, door hun zeer globaliserend karakter, de indruk bevestigen dat het om een en dezelfde, relatief homogene conditie zou gaan. De nevelstad bevestigt het beeld dat de ontgrensde verstedelijking overal en zonder onderscheid meer van hetzelfde zou opleveren, een kwaliteitsloze brij die meter voor meter meer territorium besmeurt. De metaforen die in de beschrijving worden ingezet, of het nu om nevel of witte schimmel gaat, doen hier niet veel goet aan.

Ook de discussie over planetaire verstedelijking (zie hierover ook het inleidend artikel) bevestigt deze tendens. Met het oprakelen van Lefebvre's term wijzen Neil Brenner en Christian Schmid op het veralgemeend en alles omvattend karakter van verstedelijkingsprocessen. De term planetair wekt de indruk dat het om een generiek fenomeen gaat dat zich over het hele aardoppervlak uitsmeert, terwijl het debat er juist om moet gaan om met meer nuance en met meer oog voor verschil het stedelijk landschap te lezen. Verstedelijking draait om differentiatie, om de historische variaties die zich op padafhankelijke wijze in de verruimtelijking van het kapitaalsaccumulatieproces aftekenen en verschillende leefwerelden naast elkaar laten bestaan.

Een heldere probleemstelling moet vertrekken bij het lezen van die verschillen. Als we een intelligent antwoord willen bieden op de veelvuldige problemen waar de nevelstad mee kampt is het

vandaag vooral van belang om niet langer in veralgemenende termen over de verspreide verstedelijking te spreken. De indruk van homogeniteit en gelijkheid is deel van de spreidingsideologie die de nevelstad heeft voortgebracht en staat een doortastende visie op de toekomst in de weg.

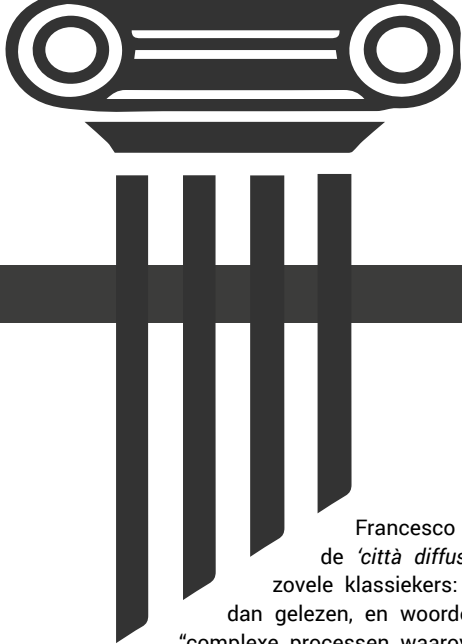
De ene verkaveling is de andere niet, omdat de mogelijkheden voor vernieuwing, selectieve verdichting en verdunning, deelmobiliteit, ontkoppeld waterbeheer, energetische vernieuwing etc. ongelijk verdeeld zijn. Bij de doorverstedelijking van de nevelstad komt het erop aan een breuk te maken met een ingesteldheid waarbij overal dezelfde logica van kracht is en net het grote verschil in potentieel te lezen in de patronen die historisch zijn ontstaan. Sommige plekken staan op de drempel om tot een meer intensieve vorm van stedelijkheid te ontwikkelen en hebben daarvoor de bijkomende infrastructuur nodig. Op andere plekken hoeft niet het wonen leidend te zijn maar ligt alles klaar om de verlinte stad te verbouwen tot wat Viljoen en Bohn *continuous productive landscapes* noemen.

Het Vlaamse verstedelijkte landschap bevindt zich op een kritisch punt in haar padafhankelijke ontwikkeling. Verspreiding liet traditioneel toe om de consequenties van verstedelijking te mijden, ruimtelijk te externaliseren en voor zich uit te schuiven. In plaats van selectief in te zetten op welbepaalde, kansrijke plekken, wordt voor elke woning, winkel of fabrieksgebouw nog steeds gewoon de volgende lap grond aangesneden met alle gekende gevolgen voor de waterhuishouding, de verkeerscongestie, de collectieve uitgaven voor nutssystemen, etc. In Vlaanderen is dermate rigoureuus gespreid dat zich onderhand stedelijke vraagstukken aandienen op de meest onverwachte plekken. Die vraagstukken moeten we zo weten te beantwoorden dat verstedelijking niet enkel tot meer overlast leidt – van congestie tot overstroming. We zijn toe aan een nieuwe deal voor de nevelstad die haar bewoners de instrumenten geeft om het verstedelijkingsproces zo te organiseren dat ze er voordeel aan ontlenden. Alle antwoorden hebben we niet maar de probleemstelling is al een heel stuk helderder. Doorverstedelijking op die plekken waar dat kan en zo verschil maken in de schijnuniformiteit. De mist over de nevelstad klaart langzaam op.

Literatuurselectie

- Indovina, F., F. Matassoni, M. Savino, M. Sernini, M. Torres, L. Vettoretto (1990) *Ipotesi sull'area centrale veneta. La città diffusa*. Venetië: DAEST – IUAV.
- Dehaene, M. & M. Loopmans (2003) *De argeloze transformatie naar een diffuse stad: Vlaanderen als nevelstad*. AGORA, 19, nr. 3, pp. 4-6.
- Dehaene, M. (2013) *Tuinieren in het stedelijke veld*. Gent: A&S books.
- Brenner, N. (ed.) (2014) *Implosions / Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis.
- De Meulder, B., J. Schreurs, A. Cock, & B. Notteboom (1999) *Sleutelen aan het Belgische stadslandschap*. OASE, 19, nr. 52, pp. 78-113.

MICHEL DEHAENE (MICHEL.DEHAENE@UGENT.BE) IS HOOFDDOCENT STEDENBOUW AAN DE VAKGROEP ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW VAN DE UNIVERSITEIT GENT. IN 2003 WAS HIJ LID VAN DE THEMAREDACTIE VAN HET AGORA-NUMMER GETITELD DE NEVELSTAD.

HESSAM KHORASANI ZADEH - LA CITTÀ DIFFUSA

Francesco Indovina's studies over de *'città diffusa'* ondergingen het lot van zovele klassiekers: ze worden meer besproken dan gelezen, en woorden die betekenis geven aan "complexe processen waarover geen eenduidige mening bestaat" gaan hun eigen leven leiden. Dat stelde Indovina vast toen bleek dat de uitdrukking *città diffusa* was verworpen tot een generieke expressie voor verspreide verstedelijking.

Città diffusa werd voor het eerst gebruikt in een collectief werk over de Veneto (de streek ten westen van Venetië). Niet als metafoor, maar als beschrijving van een "typologie van ruimtelijke organisatie" die enkele, maar niet alle stedelijke kenmerken in zich draagt; een uitgestrekt extensief bewerkt territorium (in tegenstelling tot de intensief gebruikte stad), dat desondanks ook enkele stedelijke functies opneemt. Francesco Indovina's *città diffusa* is dus niet een stad omwille van haar intensiteit en ruimtelijke continuïteit, maar omwille van haar stedelijk functioneren.

Dat wil het door Indovina geleide onderzoek althans aantonen voor de stedendriehoek Mestre, Padua en Treviso – een afbakening die meermaals in vraag gesteld wordt en verschillende keren wijzigt. De titel van het onderzoeksrapport uit 1990, 'Hypothese over het centraal gebied van de Veneto: De *città diffusa'*, maakt direct duidelijk dat de *città diffusa* een vooronderstelling betreft. In het rapport zelf blijkt dat de uitdrukking *città diffusa* zelfs niet door het hele onderzoeksteam aanvaard wordt.

In tegenstelling tot veel van de aanverwante termen zoals *sprawl*, het peri-urbane en het rurbane, is de notie *città diffusa* sterk verankerd in de context die ze beschrijft. Dit maakt het moeilijk om de term in strikte zin op andere gebieden te betrekken.

In het ontstaan van de *città diffusa* in de Veneto zien Indovina en zijn opvolgers twee sleutelmomenten. Ten eerste is er de doorgaande territoriale versnippering. Dit is onderdeel van een lange geschiedenis en is gelinkt aan de overgang van een sociale stratificatie gebaseerd op landbouwactiviteiten naar één gebaseerd op industrie. De economische verbetering die de industrialisatie met zich meebracht, manifesteerde zich in de constructie van een nieuw type woning, gebouwd voor slechts één gezin en met eigen middelen op eigen (of goedkope) grond. Dit zorgde voor verspreide verstedelijking zonder veel richting, op een territorium dat historisch reeds gekenmerkt was door de fragmentatie van landbouwgronden, een sterke aanwezigheid van infrastructuur (wegen, irrigatiekanalen, etc.) en grote en minder grote, oude en minder oude woonkernen. Tijdens deze eerste fase was het territorium echter nog niet voorzien van stedelijke voorzieningen.

In een tweede fase zet de dispersie door en kent ze een zekere versnelling. Ze blijft ook niet enkel beperkt tot het wonen, maar betreft nu ook publieke en private voorzieningen. Hierdoor wordt een nieuwe levensstijl mogelijk en ontstaat de *città diffusa*. Zowel

de hoeveelheid als de kwaliteit van de verspreide verstedelijking neemt toe – de versnippering 'verdicht'. Hierin zit het grote verschil van de *città diffusa* met andere noties van het peri-urbane.

Deze tweede fase heeft betrekking op de herstructurering van de zware industrie in Noordoost Italië en de ontwikkeling van haar karakteristieke kleinschaligere nijverheid, genesteld in de sociale organisatie van pre-industriële gemeenschappen. Andere elementen zijn de opkomst van de auto in een territorium dat rijk is aan (weg)infrastructuur, een stadsvlucht uit de regionale kernen, maar ook een zekere spreidingsideologie die zichtbaar is in regionale ontwikkelingsplannen voor wonen en economie. Het territorium in zijn totaliteit wordt meer en meer bewoond als één enkele stad. Wat Indovina de *città diffusa* noemt, noemen Munarin en Tosi *territorio abitato* – letterlijk: bewoond territorium – een minder krachtige uitdrukking, maar misschien wel meer getrouw aan de oorsprong, de natuur en de eigenheid van dit fenomeen.

Voor Indovina is de *città diffusa* tegelijkertijd een poging tot beschrijving van de realiteit van de Veneto en van het proces dat deze realiteit tot stand brengt. De Venetiaanse *città diffusa* kan daarom zowel als proces en als realiteit naast andere territoria geplaatst worden. Meer dan met welke plaats ook kan deze vergelijking worden gemaakt met de Belgische 'nevelstad'. Deze vergelijking kan redelijk ver worden doorgetrokken, maar is omwille van de specifieke genese van de *città diffusa* ook nooit meer dan gedeeltelijk. Verschillen in geschiedkundige, sociaal-politieke en ruimtelijke context zijn immers altijd bepalend.

Doorheen haar evolutie heeft de *città diffusa* ook vorm gegeven aan uiteenlopende modellen en figuren zoals die van de isotropie. Bernardo Secchi definieert isotropie als een lichaam of netwerk zonder richting; waar elke knoop op eenzelfde manier verbonden is met het geheel aan knopen; waar er geen centrum noch periferie is. Isotropie stelt zich tegenover hiërarchie. Hoewel zulke zuivere figuren niet bestaan in de realiteit, vormen ze interessant ontwerpgeredschap. In hun voorstel uit 2008 voor Grand Paris stelt het ontwerpbureau Secchi-Viganò bijvoorbeeld voor om de zeer sterke hiërarchie van de Parijse regio af te zwakken met een isotroop regionaal tramnetwerk. Dit toont aan dat de geschiedenis van de *città diffusa* (en de nevelstad) zich ook laat lezen als de collectieve zoektocht naar een ruimtelijk en sociaal rechtvaardiger territorium, een 'horizontale metropool'.

Literatuurselectie

Indovina, F., F. Matassoni, M. Savino, M. Sernini, M. Torres, L. Vettoretto (1990) *Ipotesi sull'area centrale veneta. La città diffusa. Venetië: DAEST – IUAV.*

HESSAM KHORASANI ZADEH (HESSAM.KHORASANIZADEH@EHESS.FR) IS DOCTORAATSSTUDENT IN DE GESCHIEDENIS AAN HET EHESS TE PARIJS EN IN URBAN STUDIES AAN HET IUAV TE VENETIË.
(VERTALING EN REDACTIE DOOR DIETER BRUGGEMAN)

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten | reisverhalen | opinies | achtergrondinformatie | recensies | columns | geografische agenda | interviews | nieuwsberichten | boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 35 per jaar, aio's en oio's betalen € 72 (normale prijs € 96,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 7115 110 voor een abonnement.
Een welkomstdcadeau ligt klaar!

KNAAG

PROVINCE DE FLANDRE ORIENTALE
PROVINCE OOSTVLAANDEREN
EXPOSITION PROVINCIALE DE
VULGARISATION ELECTRICITE
GAND JUILLET-AOUT 1924.
PROVINCIALE TENTOONSTELING
TOT VERSPREIDING DER
ELECTRICITEIT.
GENT-JULI-00GST 1924

DE NEVELSTAD (Z)ONDER STROOM

Ruimtelijk wordt België vaak beschouwd als één grote chaos. Eén van de grote oorzaken daarvan zou een industrialiseringspolitiek zijn die mensen en activiteiten over het hele territorium spreidde. Aandehand van de elektriciteitsgeschiedenis van België wordt dit beeld genuanceerd. Na verloop van tijd is er wel degelijk sprake van een verstedelijkingslogica die zich vastzet op het Belgisch territorium, los van de industrialisatie. Deze heeft weliswaar zijn eigen karakteristieken en uitdagingen, maar biedt zeker ook kansen.

Dikwijls wordt de verspreide verstedelijking in België gezien als het resultaat van een volgehouden keuze om het hele territorium te betrekken in een weinig gedifferentieerd industrialisatiebeleid. Vanaf het midden van de 19de eeuw zijn overal in het land infrastructurele werken zoals de aanleg van spoorwegen, kanalen, woonwijken, nutssystemen en bedrijfsterreinen uitgevoerd. Samen met de implementatie van de nodige andere ruimtelijke, wettelijke en institutionele omkadering maakte dit al vroeg een industriële economie in België mogelijk. Na verloop van tijd ontstond er zo een zeer diffuus territorium waarin het wel lijkt dat op elke plaats zowat alles kan: de befaamde Belgische 'nevelstad'.

Het spreiden van mensen en middelen was een belangrijk onderdeel van dit beleid. Toch is deze ruimtelijke strategie niet helemaal te vereenzelvigen met de industrialisatiepolitiek. De logica achter de spreidingsstrategie gaat immers ook op buiten de industriële economie, iets wat vele voorbeelden uit de laatste honderd jaar telkens weer aantonen. De manier waarop het territorium wordt georganiseerd geeft ruimte aan veel meer dan

industrie alleen. Het lijkt daarom juister om het ontstaan van de nevelstad te vatten als de uitkomst van een verstedelijkingsproces. Begrepen vanuit een dergelijk verstedelijkingsperspectief tekenen zich nieuwe inzichten af over die ontstaansgeschiedenis. Met de geschiedenis van de elektriciteit in België als leidraad verkent dit artikel deze inzichten en de toekomstperspectieven die ze scheppen voor de verdere ordening van de nevelstad.

Spreiden als industrialiseringspolitiek

Als reden voor de spreidingspolitiek wordt vaak aangehaald dat de Belgische politici situaties wilden vermijden zoals in de arbeiderswijken van industriële grootsteden als Londen, Manchester of Parijs, waar de armoede welig tierde en de hygiëne vaak te wensen overliet. Dat dit tegelijkertijd het in deze wijken oprukkende socialisme enigszins beteugelde was voor de liberale en katholieke elite mooi meegenomen – al verkozen ook vele socialisten het platteland als geïdealiseerde tuinstad boven de uitbuiting in de ongezonde en immorele stad.

De relatief kleine oppervlakte van België en de historische erfenis van haar dense stedennetwerk maakten de keuze mogelijk om het hele territorium uit te rusten voor industriële productie. In de ondertussen lange literatuurlijst van onderzoek naar de historische wortels van de nevelstad werden de drie hoekstenen van het beleid achter die keuze reeds veelvuldig besproken. Ten eerste werd geïnvesteerd in een veralgemeende mobiliteit. Arbeiders konden zo vanuit het eigen dorp gaan werken in de stad of de fabriek en ook grondstoffen en producten konden eenvoudig van de ene plaats naar de andere getransporteerd worden. Dit zorgde er ook voor dat iedere werknemer en ieder bedrijf zich konden vestigen waar dat voor hen het beste uitkwam. Aangezien het hele Belgische grondgebied quasi terzelfdertijd bruikbaar werd voor industriële productie bleef de grondprijs laag, zeker in vergelijking met wanneer enkel de beperkte voorraad stadsgronden ontsloten zou zijn geworden.

Het spreiden van mensen en middelen is niet helemaal te vereenzelvigen met de industrialisatiepolitiek

De lage grondprijs maakte het bovendien mogelijk voor de arbeider om zijn eigen lapje grond te bezitten, wat door de overheid ook werd aangemoedigd. Het private woningbezit, de tweede pijler van het Belgische spreidingsbeleid, bood immers zekerheid. Zekerheid voor de werknemer en zijn familie die qua huisvesting niet afhankelijk waren van de werkgever of huurbaas en die met behulp van hun tuin deels in de eigen behoeften konden voorzien. Maar ook een zekerheid aan werkwillige arbeiders voor de industrie. De huiseigenaars hadden immers hun loon nodig voor de afbetaling van hun woonleningen. Tenslotte werd aan deze zekerheid ook een berustende eigenschap toegekend. De gewone man had alles zelf in eigen handen en was dus zelf mee verantwoordelijk voor het eigen welzijn.

Een laatste hoeksteen van het spreidingsbeleid is het municipalisme: de verregaande autonomie die alle gemeentes kregen over het reilen en zeilen op het eigen grondgebied, of het nu om een stad of gehucht ging. Enerzijds was dit een poging van de staat om de invloed van de historisch machtige steden te breken, anderzijds een middel om een voor de Belgische elite te verregaande centralisatie te vermijden. Ook nu nog – zoveel gemeentehervormingen later – leidt de ‘verdeel en heers’-strategie die het municipalisme eigenlijk is nog steeds tot een versplinterd ruimtelijke en economisch beleid.

Melk en elektriciteit

Door te investeren in mobiliteit, door het stimuleren van privaat woningbezit en door een governance-structuur die veel macht verankerd op het niveau van de gemeente wordt in België de plattelandsvlucht die zich in vele industrialiserende samenlevingen voordoet afgezwakt. Belangrijk daarbij is wel dat de voorzieningen die nodig zijn voor zowel de industrie die zich op het platteland vestigt als voor de bevolking die er blijft wonen ook in de dorpen geïmplementeerd worden. Als voordelen als elektriciteit, zuiver water, cultuur, onderwijs of gezondheidszorg enkel in de stad aanwezig zouden zijn dan zou haar lokroep zowel voor de plattelandsbewoners als voor de bedrijven immers opnieuw luider klinken. Nog belangrijker is daarom misschien wel dat deze voorzieningen structureel ingebed worden in het territorium, ook

op het platteland.

Een voorbeeld van hoe dat in zijn werk ging kunnen we vinden in de elektriciteitsdienst die in 1900 werd opgezet in Overmere, toen nog een onafhankelijke gemeente pal tussen de provinciesteden Gent, Dendermonde, Lokeren en Aalst. In dat jaar besliste de gemeenteraad om haar medewerking te verlenen aan een initiatief van de coöperatie ‘Sint-Blasius’ die de melk geproduceerd door de koeien van de aangesloten landbouwers gezamenlijk verwerkte en verkocht. Dat ging beter met een stoommachine, die als bijkomend voordeel had dat ze ook elektriciteit kon produceren. Deze stroom kon dan weer verkocht worden aan de werkplaatsen in het dorp en aan de lokale elite voor wie elektrisch licht gold als een statussymbool. Ook de gemeente was hier mee gebaat. Zij kon immers op bepaalde plaatsen elektrische straatverlichting voorzien, wat de veiligheid langsheen de drukke hoofdbaan aanzienlijk zou verbeteren.

Het valt op dat de eerste elektriciteitsnetwerken op het platteland, zoals dat van Overmere, niet veel later opdruken dan de stadsnetten. Ninove was de eerste Belgische stad die in 1890 haar volledige centrum van elektriciteit kon voorzien. Van het eerste operationele stadsnetwerk in Antwerpen kan pas werk worden gemaakt vanaf 1898 en in Gent duurt dit tot 1904. In plaats van de industrie en al wat nodig was om die industrie draaiende te houden samen te brengen in de stad werd de industriële infrastructuur in België gespreid over het hele grondgebied.

De spreiding van al die infrastructuur had ook zijn gevolgen voor de organisatie van de elektriciteitsvoorziening gezien op de nationale schaal. De combinatie van het municipalisme en de heersende liberale opvattingen over de economie maakten dat het tot 1922 aan de gemeentes niet was toegestaan om een elektriciteitsbedeling op te zetten samen met andere gemeentebesturen. Net zoals in Overmere bleven vele elektriciteitsnetten daardoor beperkt binnen de grenzen van de eigen gemeente. Volgens de toenmalige politieke norm mocht een overheid namelijk niet concurreren met de vrije, private markt. Deze faciliteren mocht echter wel. Waar het faciliteren van de bedrijven in de gemeente (zoals gebeurde met het gemeentelijk elektriciteitsnet) ophield en het concurreren met de private elektriciteitsbedrijven juist begon was echter niet altijd duidelijk.

Met de opkomst van de wisselstroom werden deze kleine gelijkstroomnetten relatief duur en inefficiënt. Reeds in 1912 kozen de gemeente Overmere en de coöperatie er daarom voor om de elektriciteitsconcessie over te dragen aan een privaat bedrijf dat de stroomvoorziening wel op grotere schaal kon en mocht aanpakken. Omdat er gewerkt werd via gemeentelijke concessies bleef de gemeente echter een cruciale territoriale bouwsteen

Melkerij en Elektriciteit – postkaart circa 1900 uitgegeven door de coöperatie die instond voor de elektriciteitsbedeling in Overmere

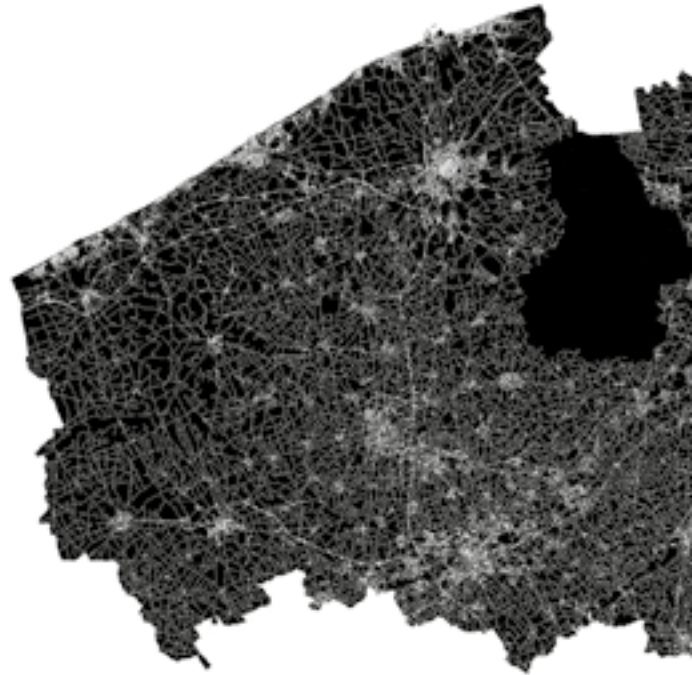
binnen de expansie van deze regionale elektriciteitsbedrijven. Uitbreidingen van het net gebeurden vaak op een zelfs nog kleinere schaal: per wijk of per gehucht. Stilaan raakten zo de laatste gaten in het elektriciteitsnet gestopt. Midden jaren 30 was het overgrote deel van België geëlektrificeerd, begin jaren 50 werden de laatste gemeenten aangesloten.

Spreiden als goedkoop verstedelijkingsmodel

Op het eerste zicht lijken cases als die van Overmere duidelijk te maken hoe het verspreid industrialisatiebeleid van België mede aan de basis ligt van de chaotische aanblik van het hedendaagse verstedelijkte België. Toch kunnen dit soort case studies noch de huidige ruimtelijke conditie zomaar geklasseerd worden als louter het resultaat van dit industrieel beleid. Wat ooit begon als een keuze om het hele nationale grondgebied te betrekken in een industriële economie heeft die connotatie immers reeds lang verloren. Wat overblijft is een territoriale spreidingsstrategie die telkens weer herbevestigd wordt, ondanks dat haar originele motivatie een anachronisme werd. De logica achter de spreidingsstrategie is inmiddels is verzelfstandigd en kan daarom beter geduid worden met verstedelijkings termen dan met economische bewoordingen.

De initiële logica die achter de economische spreidingspolitiek schuilt wordt duidelijk wanneer we voorbeelden als Overmere in detail bekijken. De sociale context rond het lokale elektriciteitsbedrijfje is een weerspiegeling van een traditioneel begin 20ste-eeuwse dorpsgemeenschap: Onder impuls van de onderpastoor verenigden een aantal boeren zich in een coöperatie die met toestemming van het gemeentebestuur en onder het patronaat van de lokale elite (waaronder een advocaat, industrieel, notaris, dokter, senator en baron) de elektriciteitsvoorziening van de gemeente op zich neemt. De elektrificatie gebeurt eerder uit noodzaak dan uit winstbejag en blijft voornamelijk binnen de eigen gemeenschap. Men zou daarom kunnen stellen dat in Overmere de elektriciteitsbedeling op schaal van de dorpsgemeenschap zelfvoorzienend georganiseerd werd.

Net daar ligt het grote voordeel van de Belgische spreidingspolitiek, tenminste wanneer men dit op nationale schaal bekijkt. Door te rekenen op de capaciteit van lokale overheden en gemeenschappen om bepaalde voorzieningsvraagstukken zelf ter hand te nemen, moet de nationale overheid dit immers niet meer doen. De spreiding, op nationaal niveau georganiseerd met behulp van wettelijk opgelegde abonnementsformules voor het openbaar vervoer, institutionele fragmentatie, woonsubsidies en

de constructie van allerhande transportwegen, wordt verdedigd als het verdelen van de voordelen van de industrialisatie en modernisatie over het hele grondgebied. Tegelijkertijd worden echter ook de kosten van deze voordelen verdeeld en afgeschoven op lokale en regionale initiatieven.

Hoewel deze ruimtelijke strategie inderdaad paste in een politiek ter bevordering van de industrialisatie kan ze dus ook gelezen worden als een beleid dat investeren in de stad uit de weg gaat. Consequent werd er in België voor gekozen om voorzieningen voor zorg, onderwijs, het wonen, sport of cultuur evenals de nutssystemen verspreid te organiseren, dikwijls met lokale steun. Een ruimtelijk selectievere aanpak waarbij de noodzaak zou ontstaan om centraal te investeren in grote, collectieve arrangementen werd vermeden. Stedelijke meerwaarde, de keuzes en kansen die ontstaan door de dense diversiteit van de stad, werd hierdoor echter ook niet gecreëerd. Integendeel, België verstedelijkte 'gespreid', zowel in tijd als in ruimte, en gaf zo vorm aan een bijna eindeloze sub-urbane leefwereld voor de nevelstadbewoner.

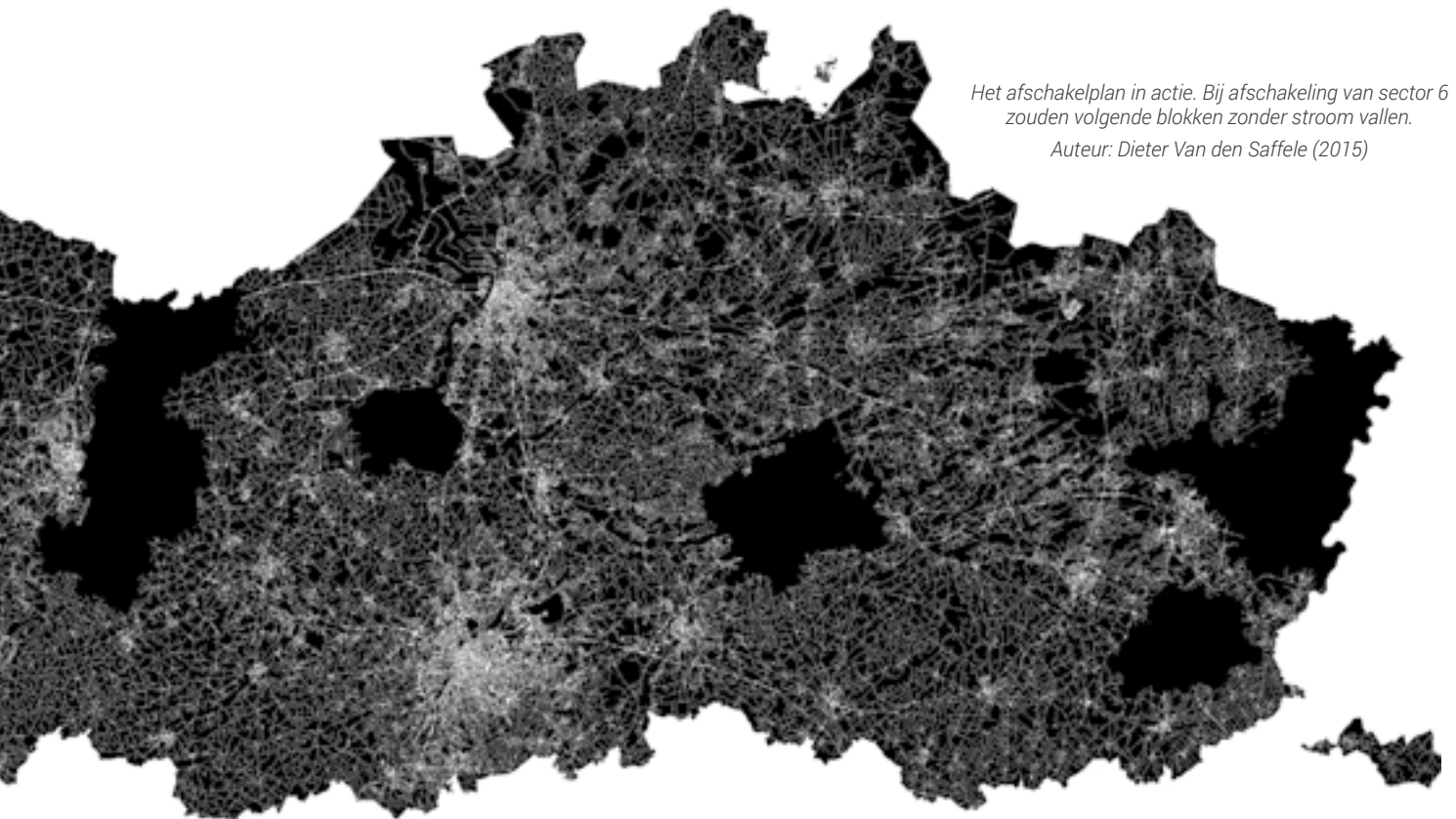
Black-out?

Terwijl België op die manier 'vol gespreid' raakte, schaalde de Belgische elektriciteitsproductie en -distributie steeds weer op, wat culmineerde in het de facto monopolie van Electrabel in 1990. Als enige grote producent die ook nog eens de enige betekenisvolle private partij was in het landschap van intercommunales die instonden voor de elektriciteitsdistributie beheerste dit bedrijf zonder moeite de markt. Dit duurde tot aan de Europees opgelegde vrijmaking van de energiemarkt. Op zijn minst voor wat de elektriciteitsbevoorrading betreft leek het Belgische spreidingsbeleid na al die tijd dus toch een functionerend, modern uitgerust territorium tot stand te hebben gebracht.

De werking van dit territorium blijkt niettemin zeer fragiel. Wanneer bijvoorbeeld in de zomer van 2014 berichten de kop opsteken over een mogelijk stroomtekort in de winter is het land in rep en roer. Naast de nodige tips waarmee afnemers een stroomtekort kunnen proberen te vermijden, wordt ook het zogenoemde 'afschakelplan' voorgesteld voor wanneer het toch zo ver zou komen. In het plan staan een aantal zones afgebakend die beurtelings zullen worden ontkoppeld om zo de rest van het net te

De locatie van Overmere circa 1900: Wat opvalt is dat Overmere tussen de mazen van het begin 20ste-eeuwse stedelijk netwerk valt. Auteur: Dieter Bruggeman

Het afschakelplan in actie. Bij afschakeling van sector 6 zouden volgende blokken zonder stroom vallen.

Auteur: Dieter Van den Saffele (2015)

ontlasten. Deze zones zorgden voor veel beroering. Voornamelijk omdat de wijze waarop ze waren uitgezet onduidelijk was. Blevেন sommige gebieden gespaard van een mogelijke afkoppeling omwille van technische, demografische of economische redenen? Of was dit toch eerder politiek? En welke rol speelde het evenwicht tussen Vlaamse en Waalse afschakelzones? Op vele plaatsen bleek er ook wel een reden te zijn om een uitzondering te vragen op het afschakelplan. De hiërarchie die omwille van haar ongeordende en door contingentie geplaagde ontstaansgeschiedenis ontbreekt in het Belgische territorium kwam opnieuw naar boven in het afschakelplan.

Elektriciteitsnetwerken duiken op het platteland niet veel later op dan de stadsnetten

De schijnbare eenheid binnen het Belgische territorium bleek bij het afschakelplan zeer snel uiteen te vallen. Teruggebracht tot de fragmenten waaruit ze historisch zijn opgebouwd lijken zowel het nationale elektriciteitsnet als het Belgisch ruimtelijk model niet te functioneren. Nochtans zouden net deze kleinschalige componenten opnieuw een krachtige oplossing kunnen aanreiken. Een weloverwogen afbakening van zones in het afschakelplan zou er bijvoorbeeld voor kunnen zorgen dat deze zich kunnen organiseren als gekoppelde energiesystemen, elk met hun eigen productiemogelijkheden en hun eigen gebruikersprofiel, aangepast aan de lokale context. De karakteristieke Belgische fragmentatie en functievermenging, resultaat van de jarenlange spreidingspolitiek, is hierbij eerder een voordeel dan een nadeel. Het opgebouwde potentieel dat nu losjes verspreid ligt over het hele territorium kan zo ten volle worden benut. Door structuur aan te brengen in de eenvormige nevel zijn de fragmenten niet langer scherven, maar functioneren ze als modules.

Cruciaal daarvoor is dat we de Belgische conditie niet langer bekijken als alleen maar de uitkomst van een industrieel beleid. Als we de processen die vorm geven aan het nationale verspreide territorium ook zien als verstedelijkingsprocessen kunnen we er als dusdanig aan sleutelen. Dat is trouwens dringend nodig. Potentiele crises als die rond het afschakelplan, de steeds weer terugkerende overstromingen of de aanhoudende mobiliteitsproblemen maken duidelijk dat het onbepert teren op de verspreid aanwezige capaciteiten van het territorium tegen zijn limieten aanbotst. Indien we er echter in slagen om structuren aan te brengen die deze capaciteiten met elkaar verbinden en het rendement ervan consolideren is het mogelijk om een solidair, weerbaar en veerkrachtig territorium uit te bouwen. Door het sturen en combineren van verstedelijkingsprocessen verkrijgen we een stedenbouwkundig model dat in staat is om kansen en dynamieken te creëren die de eigen plaats en logica overstijgen. De verstedelijking is reeds overal; deze doordacht inzetten moet nog beginnen.

Literatuurselectie

Brenner, N. (2013) Theses on Urbanization. Public Culture 25, nr. 1, pp. 85-114.

Castells, M. (1972) La Question urbaine. Parijs: Maspero.

Dehaene, M. (2013) Tuinieren in het stedelijk veld. Gent: A&S/books.

Grosjean, B. (2010) Urbanisation sans urbanisme. Une histoire de la "ville diffuse". Waver: Mardaga.

DIETER BRUGGEMAN (DIETER.BRUGGEMAN@UGENT.BE) IS DOCTORAATSSTUDENT
AAN DE VAGGROEP ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW VAN DE UGENT EN
REDACTEUR BIJ AGORA.

COLLECTIVITEIT AANMAKEN IN NEVELSTEDELIJKE LANDSCHAPPEN

Fietspaden die plotseling onderbroken worden door een afgesloten laad- en loskade of een nieuwbouwwijkje met enkel tuinen en eengezinswoningen. De dominante rol van individuele belangen van huishoudens en bedrijven lijkt hét cruciale probleem in de Vlaamse context. Welke ruimtelijke ingrepen kunnen een bijdrage leveren aan het systematischer inschrijven van collectiviteit in de nevelstad?

In de bossen ten noordoosten van Antwerpen zijn er veel woonwijken die het bos beetje bij beetje kappen door incrementele inbreiding. In deze woonparken staat wonen nog steeds synoniem aan de individuele toe-eigening van een stukje territorium. Het bossysteem evolueert naar een samenraapsel van groepjes bomen. Toch sluipt er soms samenhang in het gebied door de aard van het boslandschap. In het Koningshof in Schoten ontstonden bijvoorbeeld collectieven die samen het bos onderhielden, samen hout verkochten of een gezamenlijke aanplantingsstrategie aannamen.

Soms worden bewoners verplicht enkele individuele vrijheden op te geven ter bevordering van een breder belang (bv. verplicht behoud van hooghout voor een betere ecologie). Vaker ontbreekt die collectieve verantwoordelijkheidszin, waardoor afwijkende individuen niet terecht worden gewezen en de collectieve ambities toch degraderen. Oplossingen in collectieven die antwoord weten te geven op uitdagingen die het private perceel overstijgen blijken onvoldoende structureel ingebakken in de nevelstedelijke praktijken.

De spanning tussen de consoliderende kritische massa (aantal inwoners, hoeveelheid bebouwd oppervlak) en het gebrek aan spontaan of institutioneel opgestarte collectieve initiatieven binnen die kritische massa om die uitdagingen aan te gaan, vormen de kern van het probleem.

Overall stad?

Die kritische massa komt in de Vlaamse nevel naar voren in de weidse aanwezigheid van stedelijke kenmerken. Niet enkel is er een aanzienlijke hoeveelheid 'nevelige' nederzettingsstructuren buiten de klassieke steden, ze zijn ook onderdeel van een geïntegreerde arbeidsmarkt en hebben snelle toegang tot een diverse hoeveelheid externe voorzieningen zoals winkels en scholen. Ook de toegang tot voorzieningen die naar het huis gebracht worden, zoals riolering, elektriciteit en internet, is overall gegarandeerd.

Echter, de nevel is ook fundamenteel anders dan een stad zoals Brussel of Antwerpen. Het gebrek aan een stedelijke manier van 'samen' leven is cruciaal. Waar een dichte stad weliswaar individualisme mogelijk maakt, dwingt het die individuen óók om zich te verhouden tot anderen. Samen reizen, samen vertoeven in parken, samen de collectieve en publieke domeinen onderhouden of samen conflicten oplossen zijn slechts enkele voorbeelden. Onder andere door haar gebrek aan dichtheid faciliteert de nevelstad voornamelijk het individualistische: bewoners wonen wel naast elkaar, maar hebben ogenschijnlijk niets met elkaar van doen. Men kan vertoeven in eigen huis, in eigen tuin met het zicht op het landschap, beide zonder veel directe last van of voor een ander. Al de benodigdheden zijn voorts (al dan niet met de auto) in huis te halen: werk, voorzieningen, kennis, etc. De prijs: hoge maatschappelijk nutskosten, overstromingen, congestie en een

algemene landschappelijke fragmentatie en degradatie.

Toch blijkt, bijvoorbeeld uit het onderzoek van Meeus en De Decker naar de bewoners van suburbs in Vlaanderen, dat solidariteit juist een sterkte is van nevelstedelijke omgevingen. Het problematische is dat dit vooral gebeurt binnen een vrij gesloten groep van bewoners met 'gelijke geest'. Deze collectieve solidariteit tussen gelijkgestemden hangt dus samen met een specifieke identiteit, met uitsluiting van 'de ander' die die identiteit niet deelt.

De specifieke ruimtelijke patronen van de nevelstad maken dus een stedelijke manier van 'leven' mogelijk maar het gebrek aan dichtheid ligt ten grondslag aan een fundamenteel andere manier van 'samenleven'. Er is wel degelijk sociale cohesie onder gelijkgestemden, maar er is een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel dat verder gaat dan het beperkte ruimtelijke beslag van deze gelijkgestemden. Verder dan de straat. Verder dan de wijk. Zou het ontwikkelen van een solidariteitsmechanisme op basis van een andere identiteit dan een traditionele klasse, religie of andere statusgroep een oplossing kunnen zijn? Bijvoorbeeld een identiteit die betrekking heeft op de ruimtelijke conditie van 'samenleven in de zus-en-zo beekvallei' of in het 'abracadabra-bos'?

Antwerpse woonbossen

De Antwerpse woonbossen zouden een basis kunnen zijn voor een collectieve identiteit. Het gebied maakt onderdeel uit van een serie ontwerpende onderzoeken van de KU Leuven. Onder andere Brasschaat, Schoten en Schilde maken deel uit van dit gebied. Het wordt gekenmerkt door een aaneengesloten band woonparken – een speciale bestemming in het gewestplan voor wonen in grootschalige natuur – ten noordoosten van Antwerpen, tussen de stadsrand (in het zuidwesten) en de landelijke gebieden van de Noorderkempen (ten noordoosten). Het gebied heeft een lange geschiedenis van suburbane 'buitengoeden', villawijken en dorpen die hand in hand gegroeid zijn met de bossen.

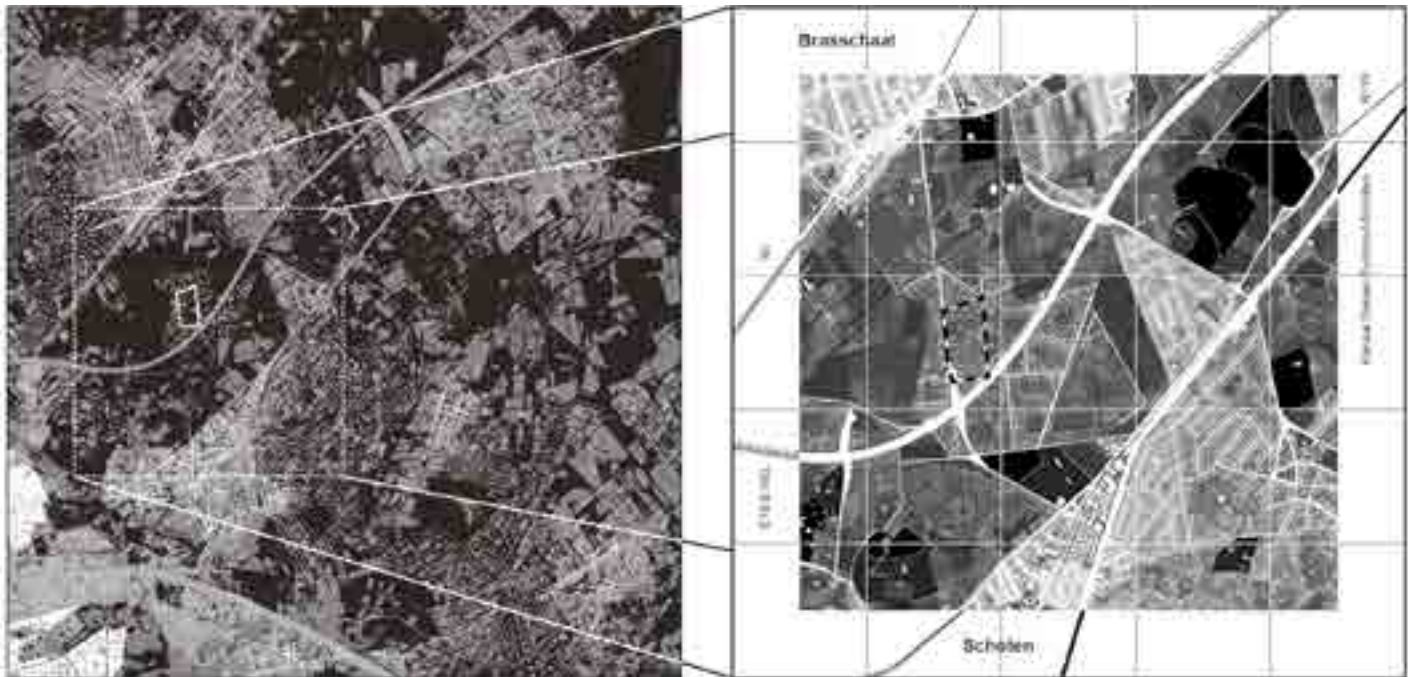
Privatisering en versnippering zijn schering en inslag in deze Antwerpse woonbossen. Zoals te zien is in de figuur hieronder, overleefde slechts enkele belangrijke voormalige kasteeldomeinen een steeds verdere verkaveling. Zoals op vele plekken in de nevelstad is het woonweefsel monotoon: in dit geval hoofdzakelijk grote vrijstaande huizen. Echter, de woonmarkt staat hier onder druk: door het vergrijsde bewonersprofiel komen er vele woningen op de markt die te groot zijn of te duur worden aangeboden. Ze beantwoorden niet aan de verschuivende woonvraag. Bijkomend zorgt de keuze voor individualistisch wonen in het bos ook voor het verlies van het bos. Dit komt doordat het noodzakelijk geacht wordt om elke woning te vrijwaren van schaduw, vochtigheid en van de risico's van boominslagen bij stormen. Wanneer er dus steeds meer kleine losse volumes gebouwd worden op de gangbare wijze, staat dat in dit gebied dus gelijk met kapitaalsvernietiging. Dit is voor het bebouwde weefsel én voor het bos een destructieve spiraal.

Het landschap als intermediaire schaal

Welke soort ruimtelijke ingrepen is er nodig om zowel een collectieve landschappelijke identiteit te versterken als dat landschap, inclusief haar bebouwingsstructuren, te verbeteren? Alhoewel ruimtelijke ingrepen op zichzelf niet de maatschappij veranderen, hebben ze wel degelijk invloed.

Tegenwoordig valt de logica van privaat eigendom samen met de ruimtelijke conditie van versnippering. Nieuwbouwprojecten impliceren nu vaak het verder opknippen van percelen: bijvoorbeeld een nieuw huis achter een bestaand (met kavelopdeling) of een weide die zó wordt verdeeld dat er zo veel mogelijk standaardhuizen op gebouwd kunnen worden. Hierdoor worden de interventiemogelijkheden steeds beperkter.

Zoals hiervoor reeds vluchtig geopperd: misschien kan landschappelijkheid een deel van het antwoord op dit probleem zijn. Evenals de atmosfeer tussen de waterdruppeltjes, is het landschap onlosmakelijk onderdeel van de nevelstad. Wanneer

Antwerpse woonbossen: Vegetatie & bebouwd weefsel, 10x10km

Percelering in en om het Peerdswijk, 5x5km

De Antwerpse woonbossen: dorpen en woonparken in de bossen (links) en versnippering (rechts)

Bron: David de Kool & Wim Wambecq

In het Peerdsbos dunt het bos uit doordat er steeds meer huizen in tweede orde, achterop de percelen gebouwd worden.

Bron: Kathleen De Beukelaer & David de Kool

Hedendaagse situatie

Business as usual

bewoners van de nevelstad bijvoorbeeld wordt gevraagd naar de voordelen van wonen in het gebied, komt de landschappelijke kwaliteit (omschreven als rust, groen en 'wonen op den buiten') steevast naar voor als een van de belangrijkste.

Op veel plekken in de nevelstad is een latente landschappelijke potentie aanwezig. Valleien, bossen, hellingen: deze landschapsfiguren waren ooit (en zijn vaak nog steeds) structurerend voor de nederzettingen waarop de huidige verstedelijking is gestoeld; de figuren behoren tot de belangrijkste ruimtelijke kwaliteit van de gebieden; en ze hebben een intermediaire schaal tussen individuele kavellingrepen en *one-size-fits-all* oplossingen.

Delandschappelijke intermediaire schaal heeft een dubbel belang: enerzijds brengen landschapsfiguren structuur en specificiteit aan. Ze genereren dus onderscheid in de isotropie van de nevelstad. Anderzijds is de intermediaire schaal van de landschapsfiguur hanteer- en beheersbaar: ze verbeelden een 'type' ruimte binnen de nevel die voorkomt dat je verdrinkt in de individualisering van het unieke. Het is goed mogelijk ze te verbeelden, ze te articuleren en ze te versterken. Gemeenschappelijk ondernomen interventies kunnen tegelijkertijd gemeenschapsbanden smeden, stakeholders samenbrengen en sociale praktijken genereren die op hun beurt dan weer de betekenis van de plek onderbouwen. Het is dus de intermediaire schaal die de landschapsfiguren de potentie geeft om collectiviteit op te baseren.

Voor alle duidelijkheid: het gaat hier dus niet om het doorconsumeren van groene velden, maar om het verbeteren van de bestaande verstedelijkingsstructuren (linten, verkavelingen en vrijstaande complexen), ook wanneer deze buiten de kernen liggen. Dit staat echter niet gelijk aan het openstellen van deze structuren voor generieke vormen van ontwikkeling, zoals de vermaarde 'opvulregel' dat bijvoorbeeld in het verleden deed.

Peerdsbos

Om voorgaand relaas duidelijk te maken, onderzoeken we hoe een collectief project in een groot bouwblok in het Peerdsbos in elkaar zou zitten. Het Peerdsbos is grotendeels ingesloten door Brasschaat, de E19 en de N1 (figuur op vorige pagina). Een gelijknamige villaverkaveling versnipperd het voormalig orthogonaal aangeplante dennenbos. De omliggende parken verliezen zo de boscontinuïteit en boscologie. Het voorstel is om een alternatief te bieden voor de verdere privatisering en versnippering van de nog onbebouwde kavels (zie figuur hierboven).

Als er een aantal vrije percelen en onbebouwde achterliggende

perceeldelen gezamenlijk ontwikkeld zouden worden, doet de mogelijkheid zich voor om het bestaande bos collectief te beheren. Het project kan als integrale structuur weer een betekenisvolle rol gaan spelen in een nieuwe ontwikkelingsfase waarbij bos en stedenbouw zich samen ontwikkelen. De nieuwe stedelijkheid is dus per definitie collectief, maar niet eender welk collectief: de bewoners zullen samenleven in een bos, waarmee ze een 21^e-eeuwse invulling geven aan boswachterschap. De bewoners van morgen zijn diverser dan die van vandaag door een grotere diversiteit aan woningtypes, maar worden allen bosbewoners. De bosbewoner buit de kwaliteiten van het bos uit, zonder het bos (op) te consumeren.

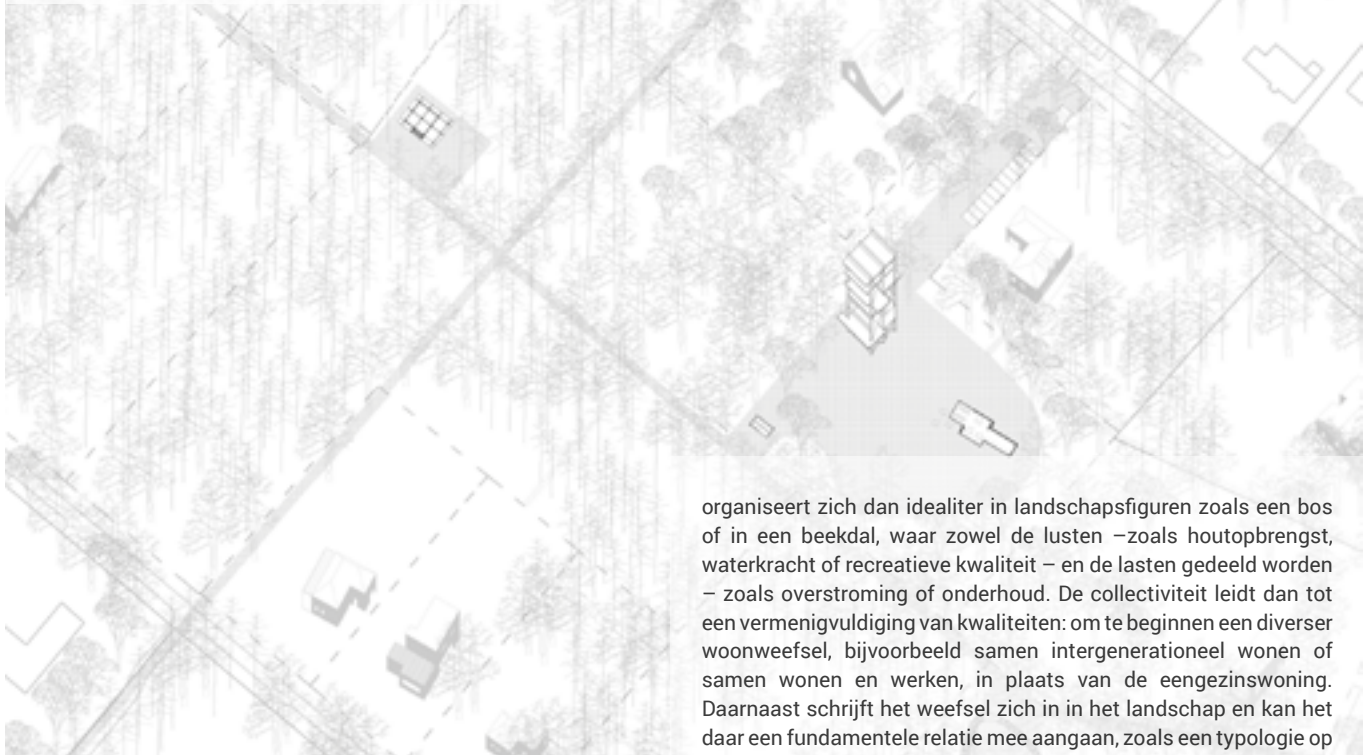
Collectief wonen is dus niet per se de typologie van het appartementengebouw

Op niveau van de kruidlaag worden de collectieve functies georganiseerd: bewegen door het bos aan de hand van de opnieuw in gebruik genomen 19de en 20ste-eeuwse orthogonale bospadstructuur; een gezamenlijke speeltuin ergens onder de beschermende kruin van het bos; een collectieve wasserette in het bos die ervoor zorgt dat eventuele villaconversie makkelijker wordt; een collectieve eetplek die ook kan dienstdoen als atelier, als feestzaaltje voor de verjaardag van de kinderen of zelfs als extern verhuurde ruimte voor de omliggende bureaus. Deze wordt in de winter verwarmd door het hout dat de bosbewoners door duurzaam bosbeheer jaarlijks opslaan. Door het bos wandelen betekent dan het ervaren van een dagelijks leven dat vandaag opgesloten zit binnen de muren en hekken van de individuele kavel. Maar er is ook ruimte voor privacy. De nieuwe collectieve woongebouwen zijn middelhoge ontwikkelingen die individuele leefruimte in de kruinen brengen. De kruidlaag is voor het collectief, de kruinlaag voor het individuele huishouden. Door deze strategisch te plaatsen in de rijke rand tussen open plek en bos, krijgt de bosbewoner zicht, licht en lucht aan de ene kant, en rust en intimiteit aan de andere kant.

De bebouwing en de bosbewoner gaan samen op met het bos. Het bos wordt collectief onderhouden en zal dan ook een betekenisvolle rol kunnen opnemen in de boscontinuïteit en – ecologie van het gehele Peerdsbos. De landschapsfiguur wordt

Collectieve ontwikkeling van meerdere percelen (onder), met een collectieve en publieke open kruidlaag en intimiteit in de kruinlaag (boven, 360° aanzicht)
Bron: Wim Wambecq & Kathleen De Beukelaer

organiseert zich dan idealiter in landschapsfiguren zoals een bos of in een beekdal, waar zowel de lusten –zoals houtopbrengst, waterkracht of recreatieve kwaliteit – en de lasten gedeeld worden – zoals overstroming of onderhoud. De collectiviteit leidt dan tot een vermenigvuldiging van kwaliteiten: om te beginnen een diverser woonweefsel, bijvoorbeeld samen intergenerationeel wonen of samen wonen en werken, in plaats van de eengezinswoning. Daarnaast schrijft het weefsel zich in in het landschap en kan het daar een fundamentele relatie mee aangaan, zoals een typologie op een winterdijk, in plaats van een generische tuin die overstroomt. Bovendien herintroduceert het een vandaag meestal slechts latent aanwezige structuur in de generische nevel die toekomstige ontwikkelingen veel beter kan sturen. Dit soort ontwerpen bieden dus een alternatief voor courante fragmentatiemechanismen, via een collectief landschap als intermediair ontwikkelingsfiguur: intermediair tussen publiek en privaat, tussen kavel en gemeente.

sterker, terwijl aan de kernwensen van de nevelstedelijke bewoner omtrent het landschap ruim wordt voldaan: leven in kwalitatieve natuur (in het groen), in een landschap dat een verveelvuldiging is aan (in dit geval niet klassieke) beleefbare woonruimte (ruim wonen), maar waar de individuele eigenaardigheden niet worden onderdrukt (eigen huis-idee).

Kwalitatieve collectiviteit

Dit voorstel is een concreet voorbeeld van hoe een landschapsfiguur aangewend kan worden als identiteitdragend element waarmee een collectiviteit gestimuleerd kan worden. Maar zijn er wel genoeg van zulke figuren om deze strategie consequent toe te passen? Welnu, het is net de grootste kwaliteit van de nevelstad dat ze zeer nauw verweven is met het landschap. Linten in de velden, overmaatse bouwblokken met groene binnengebieden, of verkavelingen op een flauwe helling met uitzicht op glooiende heuvels, om maar enkele voorbeelden te noemen.

Hierbij is de nadruk op kwaliteit fundamenteel. De generische appartementengebouwen die nu in de praktijk courant verkocht worden als 'collectieve woningbouw' leveren over het algemeen slechts generieke en monotone standaardkwaliteit op die meestal niet erg hoog is. Het eigen appartement (al dan niet met eigen tuin) mag geen uitvlucht zijn om zich binnen het collectief te isoleren en de publieke vraagstukken enkel over te laten aan de overheid, zonder de kansen te benutten die een collectieve bijdrage kan leveren. Collectief wonen is dus niet per se de typologie van het appartementengebouw, het kan net zo zeer een verzameling vrijstaande huizen zijn, uitgekiend gepositioneerd in een gedeeld landschap – met zowel publieke, collectieve, als private buitenruimtes.

Collectief wonen gaat om een verhoogde woonkwaliteit en – diversiteit, die ook vele malen effectiever is in het opnemen van collectieve verantwoordelijkheden in de nevelstad. 'Samen' wonen

Literatuurselectie

- De Bruyn, J., Malliet, A. (Red). (2014). Pilotprojecten Collectief Wonen Vijf masterplannen uit de startblokken Fase 2. Brussel: Atelier Vlaams Bouwmeester.
- de Kool, D., De Meulder, B. (2016). Polycentrische Residentiële Landschappen: Kwaliteiten herkennen, intensiteit aanmaken. Heverlee: Steunpunt Ruimte.
- Van Herck, K., De Meulder, B. (eds.). (2009). Wonen in Meervoud. Groepswooningbouw in Vlaanderen 2000-2010. Amsterdam: SUN, 2009.
- Van Orshoven, J. (1982). Tussen groene dennen: vijftig jaar gemeenschaps-groei O.L.V. Koningin, Koningshof Berkenrode, Koningshof.
- Wambecq, W. & De Meulder, B. (2015). Woonbossen in de Antwerpse agglomeratie. Een geschiedenis en retroactieve definitie van bosstedenbouw. Stads-geschiedenis 10 2, p133-151.

DIT ARTIKEL IS GEBASEERD OP DE MASTER-THESIS VAN KATHLEEN DE BEUKELAER. HET MAAKT DEEL UIT VAN EEN SERIE ONDERZOEKEN WAARVOOR THESISSTUDENTEN DE INITIËLE 'DATA' HEBBEN AANGELEVERD, WELKE LATER DOOR DE AUTEURS VERDER ZIJN UITGEWERKT.

DAVID DE KOOL (DAVID.DEKOOL@KULEUVEN.BE) DOET ONDERZOEK NAAR POLYCENTRISCHE NEVELSTEDELIJKE LANDSCHAPPEN IN VLAANDEREN. HIJ IS DOCTORANDUS BIJ DE ONDERZOEKSGROEP NAAR STEDENBOUW EN ARCHITECTUUR (OSA) AAN DE KU LEUVEN.

WIM WAMBEQ (WIM.WAMBEQ@KULEUVEN.BE) DOET ONDERZOEK NAAR BOSSTEDENBOUW IN DE VLAAMSE NEVELSTAD. HIJ IS DOCTORANDUS BIJ DE ONDERZOEKSGROEP NAAR STEDENBOUW EN ARCHITECTUUR (OSA) AAN DE KU LEUVEN.

// IN /
PLAN /
/ NING

InPlanning.eu is het online Platform voor Planologiepublicaties. Het Platform is een initiatief van de gezamenlijke Planologieopleidingen. Met dit Platform geven we gezamenlijk studieboeken, PhD's, tijdschriften en andere publicaties uit over planologische of sociaal-geografische onderwerpen. Digitaal of hard copy.

Planologiepublicaties op je tablet

Ons doel? Zorgen dat kwalitatief hoogwaardige Planologiepublicaties beschikbaar blijven voor een breed publiek van studenten, wetenschappers, professionals en andere geïnteresseerden. Open access of tegen een redelijke vergoeding. Zowel in ons land als internationaal.

Via de InPlanning app koop en lees je de publicaties op je tablet (iOS of Android). Open access-publicaties lees je via onze online reader op je PC, laptop of tablet.

InPlanning wordt gesteund door de Nederlandse Planologie-opleidingen en AESOP, de Association of European Schools of Planning.

Meer informatie?
Jouw boek of proefschrift uitgeven?
Neem contact op via info@inplanning.eu

www.inplanning.eu

WATER WEVEN IN DE NEVEL

*Liedekerke (rechteroever) en Denderleeuw (linkeroever) langs-
heen de Dender; de locatie van principesnede op de volgende
pagina is aangegeven met de rechthoek.*

Auteurs: Martin Dumont & David de Kool

Waterbeheer is altijd cruciaal geweest bij verstedelijking. Het droogleggen van moerassen, kanaliseren van rivieren, het bouwen van dijken en de aanleg van sluizen zijn voorwaarden voor een bloeiende stad. Nu de verstedelijking ver buiten de grenzen van de historische stad voelbaar is, rijst de vraag of dezelfde strategieën zinvol zijn om het water te temmen in de nevelstad.

Gedurende lange tijd bepaalde de landschappelijke structuur van de vallei in belangrijke mate de locatie van menselijke nederzettingen en activiteiten. De plaats waar boeren hun velden bewerkten, herders hun kudden hoeden, mijnwerkers ertsen delfden of handelaars samenkwamen hing samen met de fysieke structuur van het territorium. Tot aan de industriële revolutie waren de hydrografie van het waterbassin en de locatie van de menselijke activiteit zeer sterk verbonden in de ruimtelijke eenheid van de vallei. In de afgelopen twee eeuwen is deze relatie echter gaandeweg zwakker geworden.

In Vlaanderen werden waterlopen tot in de vroege industriële periode niet alleen beschouwd als energiebron voor talrijke productieprocessen, maar ook als transportroute voor het vervoer van grondstoffen en producten. Handelssteden kwamen tot bloei op de kruising van rivieren en handelswegen in de Rijn-Maas-Scheldedelta en vormden zo al vroeg een polycentrisch stadsnetwerk. De industriële revolutie heeft deze relatie drastisch veranderd. De ontwikkeling van nieuwe vormen van transport, zoals de trein, de tram en later de auto, heeft geleid tot een lossere koppeling tussen de nederzittingsstructuur en het watersysteem. De snelle verstedelijking die optrad in de nasleep van de industriële revolutie leidde tot een systematische drainage van de bodem en een kanalisatie van rivieren en beken en bracht zo een fundamentele verandering in de relatie tussen mens en

water. Vanaf toen kantelde de perceptie van de waterlopen als een bron van inkomsten tot een dreiging die onder controle gehouden moest worden door infrastructuur.

Industrialisatie van de Dendervallei

Dit geldt ook voor de Dendervallei. Tot aan de industrialisering was de rivier de belangrijkste structuur waarop de verstedelijking zich entte. Langs haar oevers ontstonden een reeks provinciestadjes zoals Ath, Geraardsbergen, Ninove, Aalst en Dendermonde. De winterbedding was een aaneenschakeling van moerassen en weiden die af en toe overbrugd werden. De dorpen buiten de steden bevonden zich halverwege tussen het overstromingsgebied en de kouters (hoger gelegen akkers).

Met de opkomst van de industrialisatie werd de loop van de Dender aangepast om de bevaarbaarheid te verbeteren. Dit zorgde ervoor dat nieuwe industrieën zoals baksteenfabrieken, een luciferfabriek en een leerlooierij zich in de vallei vestigden. De dijk langs de Dender beperkte het gebied van de vallei waar de rivier kon overstromen. Samen met de aanleg van de nieuwe oevers werd een serie sluizen gebouwd om het waterpeil op een bevaarbaar niveau te houden. Deze creëerden 'harde' barrières voor de natuurlijke afwatering van de Dender. Daarnaast zorgden woningbouw en de industriële vestigingen voor een verdere verharding van de bodem. Tijdens de naoorlogse periode ging de verstedelijking van de vallei

in een exponentieel tempo verder. Met de komst van de snelweg tussen Brussel en Oostende werd de hele vallei bereikbaarder waardoor ook de verstedelijking nog verder toenam. Enerzijds vestigden zich nieuwe voorzieningen en bedrijven langs de Dender, wat nieuwe dijken en extra verharding met zich meebracht. Anderzijds leidden nieuwe verkavelingen in de vallei tot het overkappen en kanaliseren van allerlei kleine waterlopen in het rioolsysteem. In dit postrurale landschap heeft de verspreide verstedelijking bijgedragen tot een aanzienlijk verlies van veerkracht van het waterbassin.

Lokale veerkracht

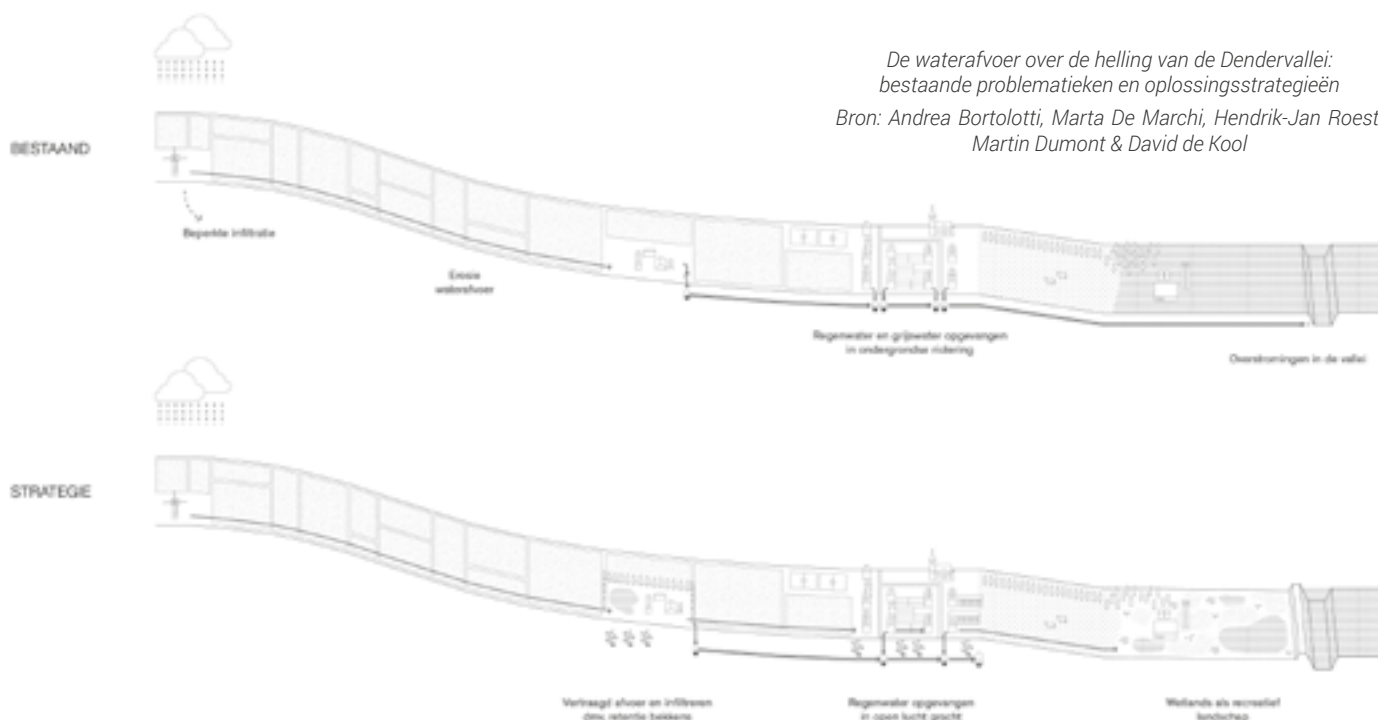
De Dender is van nature onderhevig aan grote fluctuaties in de waterstand. Dit komt door het grote stroomgebied (1384 km²), een aantal belangrijke zijbekkens en de kleine permeabiliteit van de bodem in de vallei. In het gebied waar dit artikel verder op inzoomt, het gebied rond Denderleeuw en Liedekerke, komen de twee belangrijke zijbekkens van de Midden-Dender en de Bellebeek samen. Mede hierdoor is het gebied bijzonder gevoelig voor overstromingen. De oorzaak van die overstromingsgevoeligheid is niet alleen lokaal maar wordt versterkt door ontwikkelingen meer stroomopwaarts de Dender. Verstedelijking en veranderingen in de landbouw verderop de rivier verminderen de veerkracht van het lokale watersysteem in deze gebieden. Bovenstrooms water wordt daardoor, in plaats van bewaard en vertraagd, systematisch gekanaliseerd en naar beneden in het bekken voortgestuwd. De modernisering van de landbouw heeft geleid tot het verdwijnen van kleine landschapselementen die dienden om de waterafvoer te temperen waardoor het water nu over de velden stroomt en erosie veroorzaakt. Dichter bij nederzettingen wordt de waterstroom gekanaliseerd in het riool die afwatert in de Dender. Het regenwater dat op de daken, trottoirs en wegen valt, wordt opgevangen in dezelfde riolering. In het geval van zware storm of onweer, wanneer het waterpeil van de Dender al hoog is, verzadigt de riolering en stroomt het water terug in de straten. Hier wordt duidelijk hoe verstedelijking heeft bijgedragen aan de verzwakking van het lokale watersysteem en tegelijkertijd de impact van overstromingen op de stad verhoogt.

Dit werd nog eens gevoeld tijdens de laatste overstroming

(mei 2016). Zes jaar na de zware overstroming van 2010 waarbij de Dendervallei bijzonder sterk getroffen werd, is de uitkomst bijna dezelfde. De sluisen zijn niet vernieuwd en de dijken zijn niet herbouwd. Toen in 2010 door de vele pers aandacht ook de politiek werd wakker geschud, stelde het Vlaams Gewest niet lang na de overstromingen een platform op voor integraal waterbeheer. Dit platform kreeg de opdracht om een plan voor het hele stroomgebied van de Dender te ontwikkelen en mogelijke acties uit te werken tegen overstromingen. Hoewel deze coördinerende instantie het mogelijk maakte om een gezamenlijk agenda op te stellen voor het watervraagstuk, leidde het versnipperde karakter van de beleidsvorming en de traagheid van het overheidsapparaat tot zeer weinig concrete implementaties. De vraag stelt zich dan ook of traditionele maatregelen en procedures nog wel bruikbaar zijn om overstromingsproblemen zoals in de Dendervallei op te lossen.

De verstedelijking verzwakte het lokale watersysteem en verhoogde de impact van overstromingen

Onder meer om deze vraag te beantwoorden werd in het kader van het Steunpunt Ruimte een workshop georganiseerd in Liedekerke en Denderleeuw. Hierin werden een vijftiental architecten, landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen uitgenodigd om verschillende verstedelijkingsvraagstukken te onderzoeken. Eén van de vijf vraagstukken was daarbij het verkennen van alternatieve wijzen van waterbeheer. In samenspraak met de lokale overheden werd gezocht naar een nieuwe alliantie van actoren die niet enkel de technische problemen aanpakt, maar ook bijdraagt aan de vernieuwing van het publieke domein. Het uitgangspunt was een zoektocht naar lichte infrastructurele werken die gemakkelijk uitgevoerd kunnen worden door de gemeente en die voordelig gebruik maken van de verspreide stedelijke ontwikkeling langsheen de Dender. Deze workshop verkende hoe nieuwe

*De waterafvoer over de helling van de Dendervallei: bestaande problematieken en oplossingsstrategieën
Bron: Andrea Bortolotti, Marta De Marchi, Hendrik-Jan Roest, Martin Dumont & David de Kool*

De 'blauwe vinger'-strategie

Bron: Andrea Bortolotti, Marta De Marchi,
Hendrik-Jan Roest, Martin Dumont & David de Kool

stedelijke ontwikkelingen kunnen bijdragen aan de waterretentie, hoe de waterinfrastructuur gekoppeld kan worden aan recreatieve voorzieningen, en hoe deze kleine maatregelen samen de veerkracht van het watersysteem zouden kunnen herstellen (zie ook het artikel van Barbera Tempels 'Veerkracht en ruimtelijke planning' in AGORA 2013-4).

De workshop vertrok met een zorgvuldige lezing van het territorium. Hieruit bleek een belangrijk verschil tussen de topografie en de bodemsamenstelling van beide oevers van de Dender. In het westen, in Denderleeuw, is de helling steil met een lemige bodem, terwijl in het oosten, in Liedekerke, de helling zachter is met een zandige ondergrond. Deze verschillen hebben de natuur, landbouw en bebouwingsstructuur van het gebied sterk beïnvloed en vragen om twee verschillende manieren van waterbeheer.

Van bron van inkomsten werden waterlopen een onder controle te houden dreiging

De 'blauwe vinger'-strategie

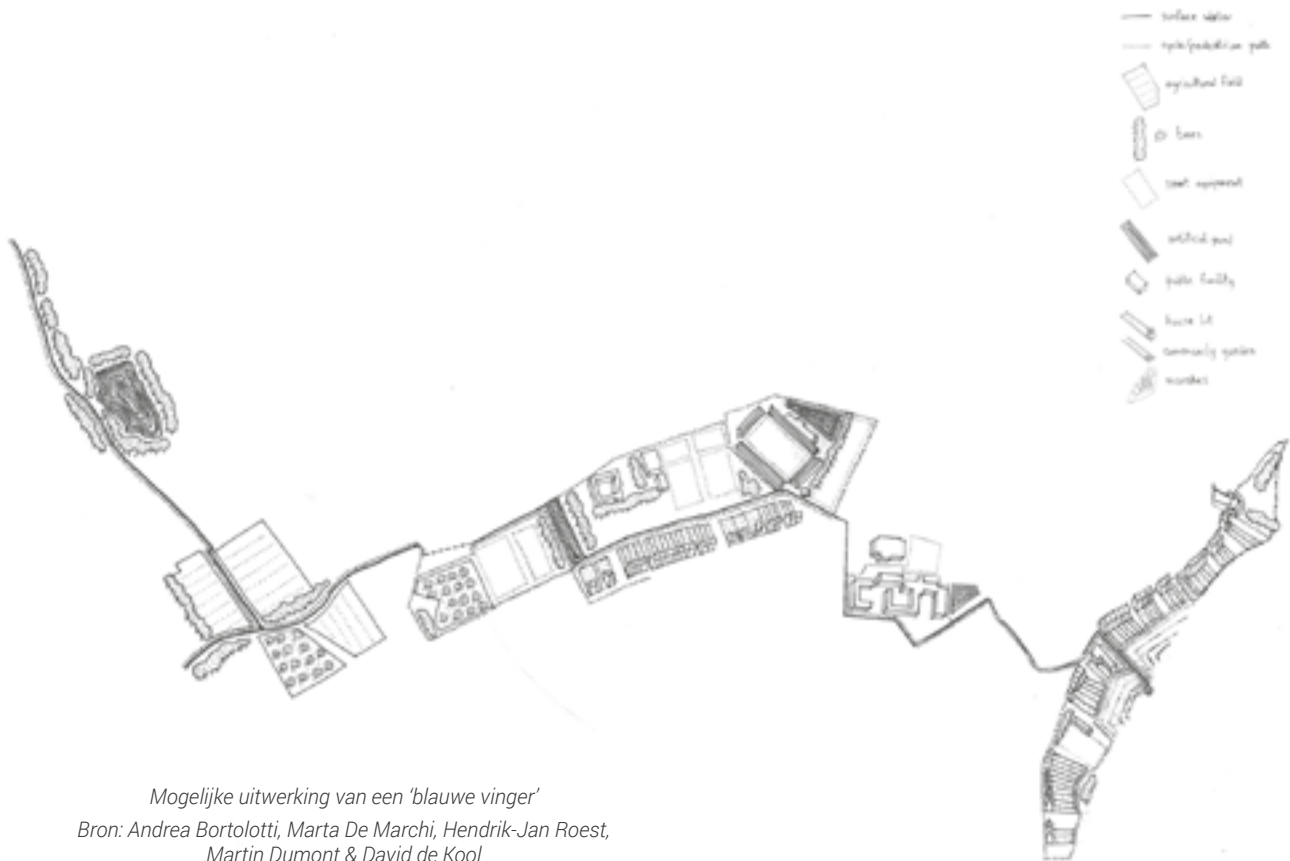
De steile topografie en de leemgronden van Denderleeuw resulteerden in het ontstaan van meerdere beekjes die het water van de helling naar de Dender brengen. Met de ophogingen voor de trein- en wegbeddingen zijn deze beken omgelegd met als resultaat een gefragmenteerd netwerk van grachten. Zodra deze grachten dicht komen bij het stedelijk weefsel zijn ze opgenomen in het rioleringssysteem. De strategie hier is om de natuurlijke drainage van het systeem te herstellen en te gebruiken om het regenwater van het grijs water (licht verontreinigd afvalwater) te splitsen. Het scheiden van regenwater en grijs water biedt verschillende

voordelen. Ten eerste is het reinigen van afvalwater na scheiding efficiënter omdat de verontreiniging meer geconcentreerd is. Ten tweede verhoogt de scheiding de capaciteit van het rioolstelsel en vermindert ze de kost van aanleg. Een groter deel van het stelsel kan immers in openlucht worden aangelegd. Ten slotte geeft het de mogelijkheid om de waterafvoer te vertragen.

De 'blauwe vinger'-strategie wil een netwerk van open waterkanalen creëren dat als afvoersysteem voor het regenwater kan dienen. Het doel is om de gefragmenteerde stukjes van het natuurlijke drainagesysteem opnieuw te verbinden door het herstellen van de ontbrekende delen van het netwerk. De loop van deze blauwe vingers is zorgvuldig gekozen langs de belangrijke voorzieningen in Denderleeuw. Daardoor kan de nieuwe infrastructuur gekoppeld worden aan een vernieuwing van de openbare ruimte op enkele specifieke plekken. Op zijn weg neemt deze nieuwe infrastructuur verschillende vormen aan: een gracht, een strook drasland, een bassin, een speeltuin, een kanaal, een fontein, enz. De algemene figuur die naar voren komt is die van een open hand waarvan de vingers de herstelde beken zijn die een nieuwe drainage weven door de stedelijk structuur van Denderleeuw.

De dijkwoningen-strategie

In Liedekerke is de situatie helemaal anders. In het hoger gelegen deel van de vallei is de bodem meer permeabel en in het beekdal draagt de aanwezigheid van Liedekerkebos in belangrijke mate bij aan het vasthouden van water. In de vallei is de afstand tussen de rivier en het dorpscentrum groter, maar is ook het reliëf in de topografie zachter. Dit terrein is zeer geschikt om een gecontroleerd overstromingsgebied te voorzien. De strategie hier is eerder om waterinfrastructuur in de vorm van een dijk te combineren met nieuwbouw om zo enerzijds de buffercapaciteit van de Dender te verhogen en anderzijds het stedelijk weefsel tegen overstromingen te beschermen.

Mogelijke uitwerking van een 'blauwe vinger'
 Bron: Andrea Bortolotti, Marta De Marchi, Hendrik-Jan Roest,
 Martin Dumont & David de Kool

In het bebouwde lint dat parallel met de rivier loopt zijn er een aantal vacante percelen die verdicht zouden kunnen worden. De dijkwoning-strategie probeert de bouw van deze percelen te combineren met de constructie van een nieuwe dijk. Op die specifieke plekken worden nieuwe woningen loodrecht op de straat gebouwd zodat ze een uitzicht en toegang tot het open landschap van de vallei bieden. De dijk zelf volgt de loop van de oude Dender en verbindt, op een symbolische manier, het centrum van Liedekerke met dat van Denderleeuw. De dijk beschermt het dorp tegen overstromingen, maar dient ook als fietsroute die het centrum van Liedekerke met de regionale route langs de Dender verbindt. In deze strategie wordt de dijk gefinancierd door een publiek-private samenwerking waarin zowel het gewest als de ontwikkelaar in de nieuwe infrastructuur investeren.

De diffuse verstedelijking en lokale autonomie maken een infrastructureel licht en efficiënt waterbeheer mogelijk

In een postruraal landschap als dat van de Dendervallei kan het watervraagstuk dus wel degelijk anders worden aangepakt. De twee strategieën vormen voorbeelden van hoe de diffuse verstedelijking en de relatieve autonomie van de lokale overheid het mogelijk maken om met een lichte infrastructuur een efficiënt waterbeheer te voeren. Een waterbeheer dat zich enkel richt op grootschalige infrastructuur lijkt immers niet relevant voor een patroon van verspreide verstedelijking als in Denderleeuw en

Liedekerke. Deze specifieke context biedt ook de mogelijkheid om met andere partners in gesprek te gaan. Andere coalities kunnen gemobiliseerd worden om het waterbeheer te verbeteren.

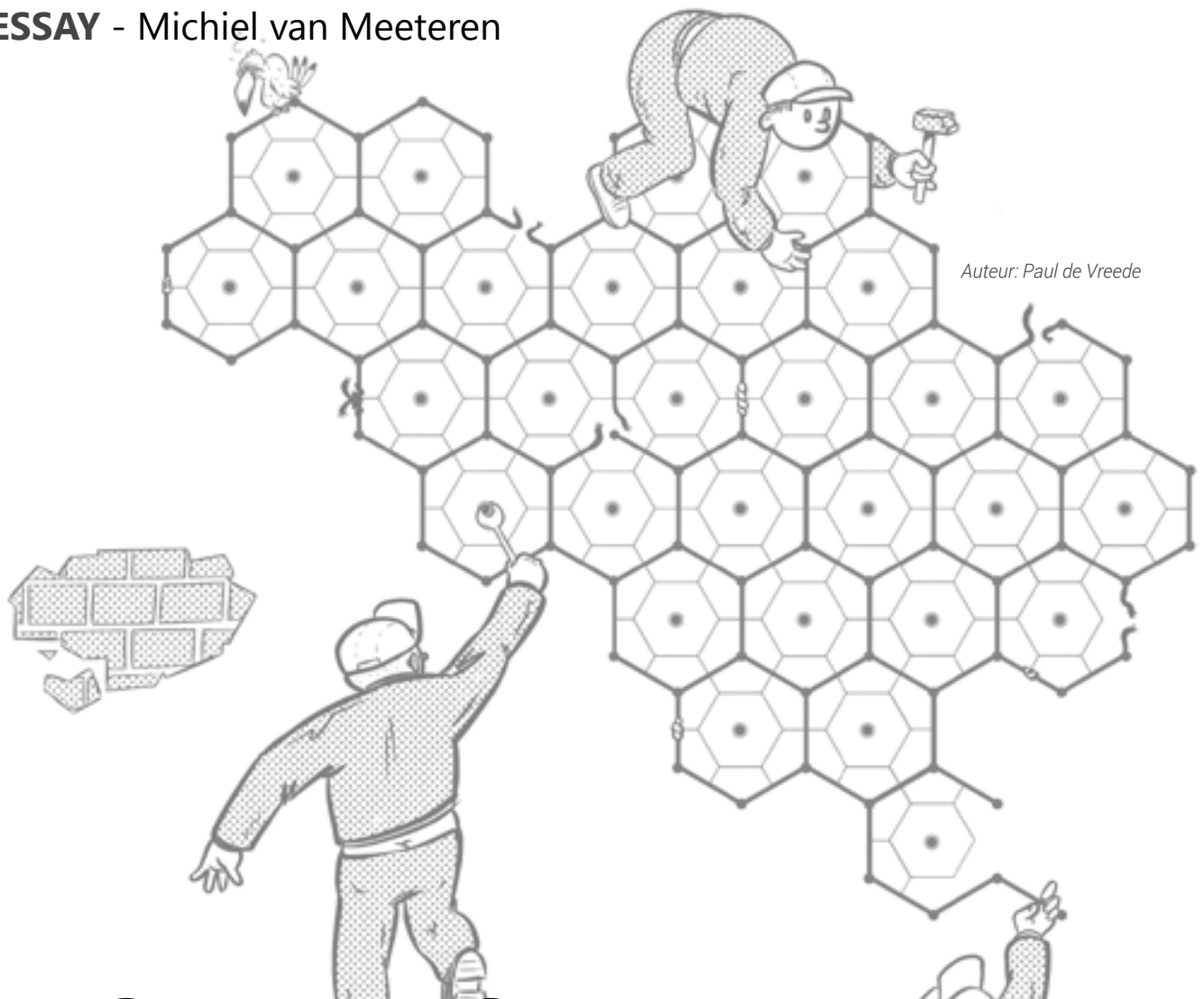
De overstromingsproblematiek kan niet langer beschouwd worden als een probleem van de Vlaamse overheid alleen. Er kan op verschillende schaalniveaus aan gewerkt worden en ook op het lokale niveau (gemeentelijk) kan er reeds veel gedaan worden om het probleem op te lossen. Experimenten als die van Liedekerke en Denderleeuw die de bestaande focus op technische en grootschalige maatregelen in vraag stellen en het waterbeheer herdenken op maat van de nevelstad kunnen hierbij dienen als nuttige startpunten.

Literatuurselectie

Dehaene, M., Dumont, M., De Kool, D. (2015a, mei). Workshop The Plantage. Heverlee: Steunpunt Ruimte. In: Kuhk, A., Dehaene, M., Dumont, M., Schreurs, J. (2016). Toekomstverkenning als collectief leren. Onderzoek naar planning in het licht van onzekerheid en complexiteit. Heverlee: Steunpunt Ruimte. Deel 2, p98-238.

Dehaene, M., De Kool, D., Dumont, M. (2015b, augustus). Workshop de Plantage. Heverlee: Steunpunt Ruimte. In: Kuhk, A., Dehaene, M., Dumont, M., Schreurs, J. (2016). Toekomstverkenning als collectief leren. Onderzoek naar planning in het licht van onzekerheid en complexiteit. Heverlee: Steunpunt Ruimte. Deel 2, p239-385.

MARTIN DUMONT (MARTIN.DUMONT@UGENT.BE) IS ASSISTENT AAN DE VAKGROEP ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW VAN DE UGENT. IN HET KADER VAN HET STEUNPUNT RUIMTE ZETTE HIJ MEE DE WORKSHOP 'DE PLANTAGE' TE LIEDEKERKE EN DENDERLEEUEW OP. DIT ARTIKEL IS GEBASEERD OP WERK ALDAAR VERRICHT DOOR ONDER ANDERE ANDREA BORTOLOTTI, MARTA DE MARCHI, HENDRIK-JAN ROEST, MARTIN DUMONT & DAVID DE KOOL.

ORDE ZOEKEN IN DE NEVEL

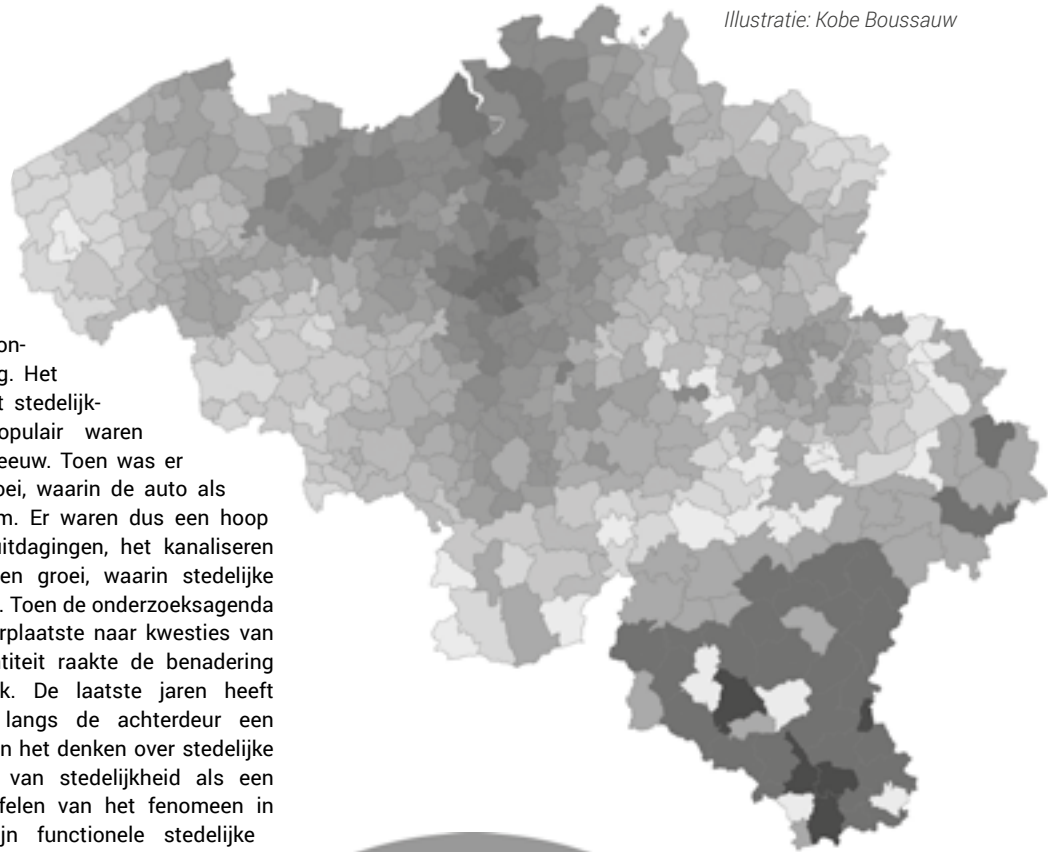
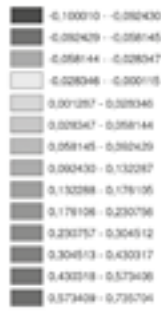
Stedelijke systeemtheorie voorziet in instrumenten waarbij we chaotisch aandoende stedelijkheid kunnen ontwarren en analyseren. Dit artikel tracht zo de nevelstad te doorgronden. Bij nader inzien blijkt de nevelstad vooral een mist te trekken over onze perceptie van de stad. Functionele processen zijn vaak precies zoals je ze verwacht.

De 'nevelstad', de 'tapijtmetroopol', de 'eindeloze stad', 'planetaire verstedelijking': allemaal begrippen die aspecten uitdrukken van een stad die overal zou kunnen zijn, of van verstedelijking die zich op onverwachte wijze lijkt te intensifiëren; hoe er overal een stedelijke koek zonder begin en zonder einde ligt, een postmoderne chaos waarin alles door elkaar gebeurt en er geen centrum of hiërarchie meer te ontwaren is. We gaan die stelling hier nuanceren. De ervaren stedelijke ruimte is het resultaat van vele, tegelijkertijd spelende, processen; alle onderdelen van de stad zijn organisch met elkaar verbonden tot een geheel. Toch kun je wel degelijk proberen die verbindingen te onderzoeken. Het uiteenrafelen van die stedelijkheid in historisch en geografisch gearticuleerde processen is de kern van de stedelijk-systeembenadering. Het begrijpen van de hedendaagse verstedelijking is zeker geen voldoende voorwaarde om de stad te kunnen plannen en stedelijkheid te kunnen sturen. Een noodzakelijke voorwaarde is het echter wellicht wel. Hoe denken we immers anders ooit onze plannen en stedenbouwkundige ideeën te kunnen afwegen en waarderen?

Stedelijk-systeembenaderingen

Het lezen van complexe stedelijkheid als het resultaat van de interactie tussen verschillende stedelijke (sub)systemen is een manier om ruimtelijke orde te ontwaren in de stad. De stedelijk-systeembenadering gaat ervan uit dat er in de stad repetitieve sociale processen plaatsvinden, die dus 'systemisch' zijn, en om die reden dus ook te benoemen en te onderzoeken. 'Stedelijke' systemen zijn ruimtelijk gearticuleerd. Ze zijn geografisch gevoelig, bijvoorbeeld doordat er een duidelijk afstandsverval plaatsvindt. De taak van de onderzoeker hier is om deze stedelijke systemen te isoleren en te onderzoeken. Men rafelt de stedelijke dynamiek uiteen in elementen die samen het systeem vormen en stelt relaties tussen die elementen vast. Uiteraard is de stedelijk-systeembenadering maar één van de mogelijke manieren van kijken naar de stad. Het is een taal die sommige dimensies van stedelijkheid beter beschrijft dan andere. De stedelijk-systeembenadering leent zich vooral goed voor dimensies van stedelijkheid waarvan de elementen en relaties relatief eenvoudig analytisch te scheiden zijn: bijvoorbeeld elementen die erg

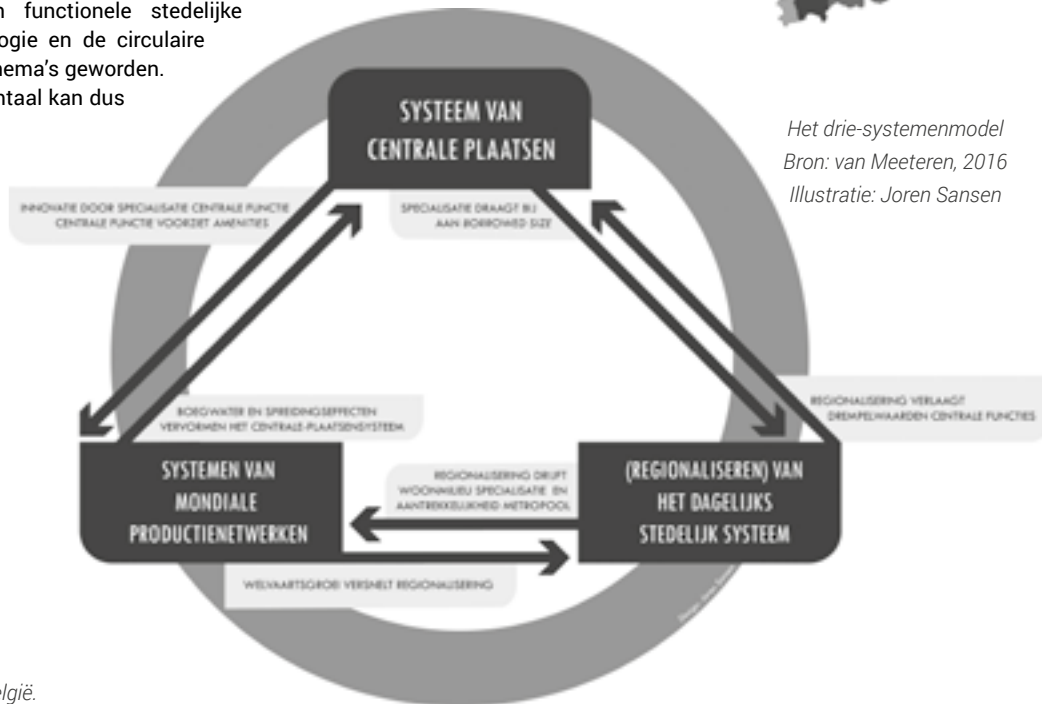
Pearson's r by municipality

transportafhankelijk zijn zoals woon-
 werk dynamieken of winkelgedrag. Het
 is dan ook niet verwonderlijk dat stedelijk-
 systeembenaderingen vooral populair waren
 in de jaren zestig van de vorige eeuw. Toen was er
 een zeer sterke economische groei, waarin de auto als
 massavervoermiddel snel opkwam. Er waren dus een hoop
 geografische en planologische uitdagingen, het kanaliseren
 en geleiden van die mobiliteit en groei, waarin stedelijke
 systeemtheorie erg van pas kwam. Toen de onderzoeksagenda
 zich later in de jaren zeventig verplaatste naar kwesties van
 sociale rechtvaardigheid en identiteit raakte de benadering
 langzamerhand meer in onbruik. De laatste jaren heeft
 de stedelijk-systeembenadering langs de achterdeur een
 heropleving gekend in de vorm van het denken over stedelijke
 netwerken. Ook het analyseren van stedelijkheid als een
 netwerk vraagt om het uiteenrafelen van het fenomeen in
 elementen en relaties. Ook zijn functionele stedelijke
 systemen, bijvoorbeeld in de ecologie en de circulaire
 stad, weer belangrijke onderzoeksthema's geworden.
 Een revival van de stedelijk-systeentaal kan dus
 nuttig zijn.

Stedelijke systemen in de ruimte

Omdat processen, en geen 'dingen', centraal staan in de
 stedelijk- systeembenadering wordt de stad primair gezien
 als een functionele eenheid, als een onderdeel of tussentijdse
 uitkomst van een proces. Het is niet de vorm van de
 administratieve grenzen van de stad, of de gebouwde omgeving
 die bepaalt waar een stedelijk

Het drie-systeemmodel
 Bron: van Meeteren, 2016
 Illustratie: Joren Sansen

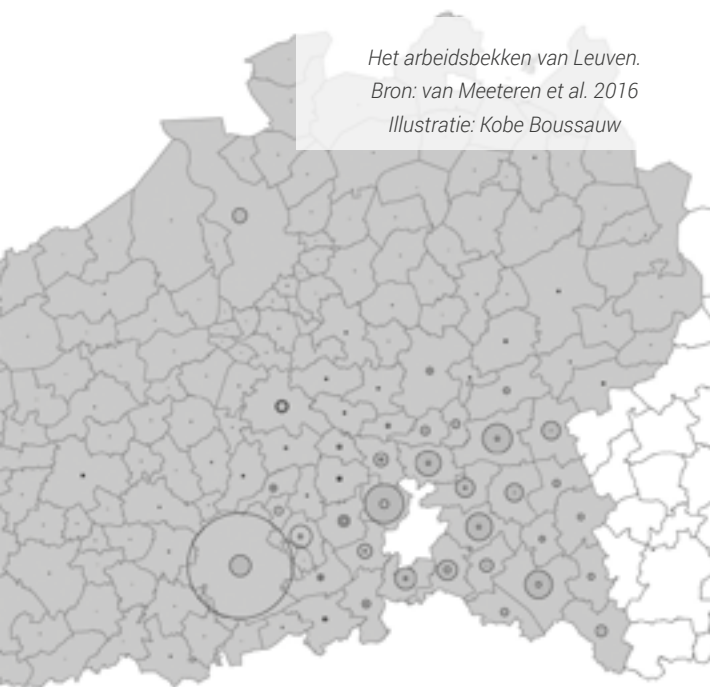
De sportvoorzieningen in Noord-België.

Bron: Storme et al. 2015

Illustratie: Joren Sansen

systeem begint of ophoudt, maar de functionele grens van het te bestuderen systeem. Dit betekent dat de stad een andere vorm en grootte aanneemt naarmate we een ander stedelijk (sub)systeem bestuderen. Kijken we bijvoorbeeld naar de interactiepatronen van bedrijven, dan kan een klein land als Nederland of België vaak als een enkele stad of metropool beschouwd worden. Kijken we naar de dagelijkse activiteitenruimte van gezinnen dan is het woon-werkverkeer vaak illustratief voor de buitengrens van het systeem; wat in het geval van bijvoorbeeld Brussel nog altijd betekent dat de stad zeker de hele provincies Vlaams en Waals Brabant, en grote stukken Antwerpen en Oost-Vlaanderen omvat. Terwijl andere stedelijke dynamieken, bijvoorbeeld de lokale netwerken van een buurtvereniging helemaal op het niveau van die buurt werken: dan is De Baarsjes in Amsterdam opeens een heel andere stad dan de Rivierenbuurt. In andere woorden, de discussie over 'wat de grenzen' van de stad zijn is helemaal afhankelijk over welk proces je het hebt. Op elke gegeven plaats in de ruimte is de stad een interactie tussen allemaal verschillende stedelijke subsystemen die op allerlei verschillende schaalniveaus werken: van het lokale buurtniveau tot de traditionele stad, van de metropoolregio tot en met de provincie en verder.

Het arbeidsbekken van Leuven.
Bron: van Meeteren et al. 2016
Illustratie: Kobe Boussauw

Dit probleem van afbakening van de stad is een actueel onderzoeks- en beleidsprobleem in zowel Nederland als België. Met grote regelmaat rijzen vragen als: "wat is de metropool?" "bestaat de Randstad of de Vlaamse Ruit?", "Is Vilvoorde niet gewoon een functionele deelgemeente van Brussel?". Al dan niet provisorische antwoorden op dergelijke vragen resulteren al snel in een pleidooi tot reorganisatie van bestuurslagen of herverdeling van middelen. Een van de conclusies van een serie onderzoeksprojecten van de Universiteit Gent is dat antwoorden op dergelijke vragen helemaal afhangen van welke delen van het stedelijk systeem je als criterium neemt. Voor de ene functie bestaat de Vlaamse Ruit wel en voor de andere functie bestaat de Vlaamse Ruit niet. Voor deze Gentse onderzoeksprojecten is veelvuldig gebruik gemaakt van een stedelijk-systeemmodel dat in de jaren tachtig aan de Universiteit van Amsterdam is ontwikkeld. Van de talloze verschillende stedelijke systemen die men zou kunnen onderzoeken zijn in dit model drie geïsoleerd: Het dagelijks stedelijk systeem (vaak ook met de Engelse term *daily urban system* aangeduid), het systeem van centrale plaatsen, en de positie van een plaats in

systemen van mondiale productienetwerken. De notie van een drie-systemenmodel is van belang. Een model is een versimpelde weergave van de werkelijkheid die bepaalde elementen van die werkelijkheid eruit licht om een aspect van die werkelijkheid beter te begrijpen. Het uitlichten van een drietal dynamieken en haar interacties in een model wil daarom niet zeggen dat men daarmee de stad als totaliteit ook in zijn geheel kan verklaren.

Voor de ene functie bestaat de Vlaamse Ruit wel, voor de andere niet

Drie stedelijke systemen

De plaats van steden in *mondiale productienetwerken* betreft datgene waar beleidsmakers impliciet aan refereren als ze willen dat hun stad of regio 'wereldwijd op de kaart staat' of 'concurrentieel' is. Uiteindelijk is elke stedelijke economie onderdeel van vele wereldwijde waardeketens waarin ze slechts een klein deel van de arbeidsdeling voor haar rekening neemt. Dit kan een waardeketen zijn voor de productie of distributie, maar ook voor diensten of toerisme. Centraal in dit systeem is de notie dat steden uiteindelijk niet automatisch meer kunnen consumeren 'van buiten' dan dat ze aan inkomen hieruit halen. Anders is krimp, herverdeling of een andere vorm van financiële injectie linksom of rechtsom het logische gevolg. De afbakening van (knopen in) dit systeem behelst vaak grote gebieden omdat je het geheel aan interacties in een regio moet vatten om het te kunnen berekenen. Het *dagelijks stedelijk systeem* is de al reeds genoemde dagelijkse activiteitenruimte die elk gezin heeft. Het omvat alle plaatsen die men in het dagelijks leven regelmatig aandoet en die men dus in de routines en dag- en nachtritme van het huishouden moet organiseren. Uiteindelijk is de buitenrand van dit systeem in veel gevallen nog altijd bepaald door het woon-werkverkeer: de verste plaats waar men op dagelijkse basis heengaat. De geografie van het *centrale-plaatsensysteem* is gearticuleerd door de beschikbaarheid van goederen en diensten waarvoor men moet reizen. Hiermee wordt verklaard waarom bepaalde voorzieningen in sommige plaatsen wel kunnen bestaan en in andere niet: Er is een reden waarom een Operahuis in Appelscha het moeilijk zou hebben, de klanten wonen te ver weg.

De stad wordt primair gezien als tussentijdse uitkomst van een proces

Veel van de centrale-plaatsenvoorzieningen, maar zeker niet alle, hebben betrekking op de dagelijkse boodschappen van huishoudens en beïnvloeden dus het dagelijks stedelijk systeem. De ruimtelijke structurering van het ene subsysteem beïnvloedt de ruimtelijke structurering van de ander. Dergelijke interacties zijn waar te nemen tussen alle drie de subsystemen. Als een regio rijker is door een fortuinlijke positie in mondiale waardeketens, dan zal het aanbod aan centrale voorzieningen doorgaans gevarieerder en rijker zijn en zal er een sterke verstedelijkingsdynamiek in de dagelijkse activiteitensystemen zijn. Maar anderzijds kunnen hoogwaardiger voorzieningen op den duur ook weer leiden tot een betere positie in die ketens. De drie systemen interacteren met elkaar in een spiraalwerking, positief en negatief.

Stedelijke systemen doorheen de tijd

Elk tijdvak heeft zijn eigen verstedelijkingsdynamiek die ook nog eens een plaats specifieke articulatie kent. Voor het stedensysteem van de lage landen geldt dan dat in de middeleeuwen steden vooral compacte handelsplaatsen waren. De langs rivieren gevormde stedennetwerken getuigen daar nog altijd van. Tijdens de vroege industriële revolutie vond verstedelijking plaats daar waar de grondstoffen gevonden werden en de industrie zich vestigde. Dit resulteerde op veel plaatsen, denk aan Twente of de Borinage, in een zeer sterke verstedelijking rondom de mijnbouw en nijverheid, vaak in meer verspreide lokale bebouwing. Weer later zien we lagen van verkavelingen in suburbs of stadsuitbreidingswijken langs de snelwegen. Deze dagen verstedelijkt het in termen van grondgebruik nog altijd vooral daar: eindeloze bedrijventerreinen en Amersfoort Vathorsten worden over het territorium uitgesmeerd. Het zijn de combinaties van die verschillende lagen die het 'overal stadsgevoel' geven. De functionele werking van stedelijke deelsystemen verandert natuurlijk zelf ook door de tijd wanneer nieuwe mogelijkheden voor transport en distributie beschikbaar worden. Maar de gebouwde omgeving en historische identiteiten en tradities zijn factoren die op hun beurt wel stedelijke processen die nu plaatsvinden beïnvloeden. Ze doen dit door oude lagen opnieuw te integreren in nieuwe functionele geografieën die er anders uitzien dan wanneer de verstedelijking op 'kale grond' zou plaatsvinden, maar desondanks wel beïnvloeden hoe de stad nu groeit. Zo is er bijvoorbeeld ooit besloten bij het slopen van de stadsmuren om in Brussel een randweg aan te leggen en geen stadspark, en het is die historische erfenis die bijdraagt dat de stad tot en met de dag van vandaag zo autogericht is. Dat is niet even te veranderen zonder allerlei gevolgen af te roepen over alle drie de subsystemen in het drie-systemenmodel, zoals de weerstand van winkeliers tegen de voetgangerszone in het centrum van Brussel recent maar weer illustreerde.

Het zijn de combinaties van de verschillende lagen die het 'overal stadsgevoel' geven

Illustratie: enkele Belgische subsystemen

Als je sommige van de straffere uitspraken over een nevelstad serieus neemt dan verwacht je dat centraliteit in het stedelijk landschap steeds minder belangrijk wordt waardoor de stad 'overal' is. De figuren op de vorige pagina illustreren voor België en Vlaanderen (dimensies van) het zojuist uiteengezette drie-systemenmodel. De figuren laten zien dat er wel degelijk stedelijke orde te vinden is in de nevel en dat deze nog altijd deels overeen komt met meer klassieke opvattingen over waar de stadscentra liggen en hoe deze activiteiten aantrekken. De kaarten dienen slechts als zeer korte introductie. De uitgebreidere analyse, nuance en theoretische context staan in de publicaties van de literatuurselectie. De eerste figuur laat een inschatting van het Belgisch metropolitain kerngebied zien. Dit is een representatie van de arbeidsmarktintegratie van het Belgisch territorium, een mogelijke visualisatie van de centraal Belgische knoop in mondiale waardeketens. We zien een stad die duidelijk als centrum Brussel heeft, maar het hele land omvat, inclusief grote delen van Vlaanderen en Wallonië. We contrasteren dit met de tweede figuur, dat de sportvoorzieningen in Vlaanderen en Brussel laat zien en dus betrekking heeft op een deeltje van het centrale-

plaatsensysteem. Hier zien we een duidelijke doordruk van een klassieker stedelijke hiërarchie, uiteraard niet zonder her en der een specifiek, door lokaal beleid beïnvloede, variatie. Tot slot laat de laatste figuur de pendelrelaties zien van de stad Leuven. We zien zowel de grenzen van het pendelgebied, een inschatting van het dagelijks systeem, als de wederkerigheid, een inschatting van hiërarchie. Deze figuur laat snel een tweetal conclusies trekken: de mensen die werken in Leuven hebben een grotere kans te wonen ten oosten van de stad dan ten westen. Dit komt omdat aan de westkant de invloed van Brussel zich doet gelden. Verder zien we dat de omliggende gemeenten als suburb georiënteerd zijn op Leuven, maar dat Leuven zelf tegelijkertijd een suburb lijkt van Brussel en de Brusselse luchthavengemeenten (Zaventem en Machelen). Ofwel, alhoewel de hiërarchie niet absoluut is kun je nog steeds 'klassieke' stad-ommelandrelaties terugvinden. Door het in kaart brengen en over elkaar leggen van die stedelijke subsystemen op verschillende schaalniveaus is het vervolgens mogelijk nieuwe centralisatie, decentralisatie en co-evolutionaire patronen tussen subsystemen vast te stellen. Want er mag dan overal stad zijn, afhankelijk van naar welk stukje stad je kijkt zijn sommige plekken toch meer stad dan andere.

Literatuurselectie

- Storme, T., Meijers, E., van Meeteren, M., Sansen, J., Louw, E., Koelemaij, J., Boussauw, K., Derudder, B., & Witlox, F. (2015) Verdiepingsrapport Topvoorzieningen. Brussel: Ruimte Vlaanderen.
- Van Meeteren, M. (2016) From Polycentricity to a Renovated Urban Systems Theory. Doctoraatsproefschrift: Universiteit Gent.
- Van Meeteren, M., Boussauw, K., Derudder, B. & Witlox, F. (2016a) Flemish Diamond or ABC-Axis? The spatial structure of the Belgian metropolitan area. *European Planning Studies* 24, nr. 5, pp. 974-995.
- Van Meeteren, M., Boussauw, K., Derudder, B., & Witlox, F. (2016b) Metropoolvorming in België en Vlaanderen: De polycentrische ruimtelijke structuur van de arbeidsmarkt. Heverlee: SteunpuntRuimte.
- Van Meeteren, M., Boussauw, K., Sansen, J., Storme, T., Louw, E., Meijers, E., De Vos, J., Derudder, B., & Witlox, F. (2015) Verdiepingsrapport Kritische Massa. Brussel: Ruimte Vlaanderen.

MICHEL VAN MEETEREN (MICHEL.VAN.MEETEREN@VUB.AC.BE) IS POSTDOCTORAAL ONDERZOEKER AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL. DIT ARTIKEL IS GEBASEERD OP ZIJN DOCTORAATSONDERZOEK (2012-2016) NAAR STEDELIJKE SYSTEMEN AAN DE UNIVERSITEIT GENT.

VRIJE RUIMTE

DECENTRALISATIE IN DE RUIMTELIJKE ORDENING

De Kabinetten Rutte I en II hebben heel veel opgaven gedecentraliseerd. Zo ook het ruimtelijk domein. Met de VVD in het rechtse Kabinet Rutte I ging het om een aantal zaken: een haat-liefdeverhouding met de "normativiteit" van de discipline, het bevoogdende karakter van beleid en de behoefte om de regelzucht terug te dringen. In het Kabinet Rutte II werd dat uitgewerkt in een grootse stelselherziening, die het oerwoud aan wetten in het ruimtelijk domein moest terugdringen in een nieuw integraal wettelijk kader: de Omgevingswet. Dat leidt inmiddels ook tot een oerwoud van AMVB's waarop, naar ik veronderstel, bijna niemand het overzicht meer heeft. De vraag die zich opdringt is in hoeverre we vooruit zijn gegaan. Maar goed, belangrijker nog zijn de achterliggende doelen van de stelselwijziging. Men beoogt meer aan te sluiten bij de participatie samenleving, en wil ruimte geven aan burgers en middenveld om van daaruit de ruimtelijke toekomst te bepalen, terwijl men de afweging van belangen ook echt open wil gooien. Die revolutie moet eigenlijk nog beginnen. Tegelijkertijd zijn er kleine tekenen dat juist op Rijksniveau weer ruimtelijke ordening moet worden bedreven, omdat de Omgevingswet een Nationale Omgevingsvisie verplicht stelt.

In die nieuwe werkelijkheid moet de ruimtelijke ordening binnen het Rijk weer geheel opnieuw doordacht worden. Voor de laatste jaren was het adagium immers: "we gaan er niet meer over". Nu mag het Rijk ook nog eens intersectoraal te werk gaan. De noodzaak om het erover te hebben bleek heel groot tijdens een ronde die ik mocht houden langs alle provinciehuizen waarbij ik bij 18 gedeputeerden de vraag mocht voorleggen hoe zijn aan kijken tegen die nieuwe ambitie om een Nationale Omgevingsvisie op te stellen. Het antwoord was naast een aantal inhoudelijke zaken buitengewoon helder. Een nationale visie op onze ruimtelijke ontwikkeling is meer dan noodzakelijk om ons regionale handelen perspectief te bieden. Er is nu geen context meer.

Inhoudelijk gezien heb ik een aantal belangrijke waarnemingen gedaan. Er is een krachtige wens om na te denken over wat er ruimtelijk voor nodig is om een samenhangend land te blijven binnen een internationale context. Het gaat er niet om binnen Nederland ruimtelijke gelijkheid na te streven, maar het is belangrijk om de grootstedelijke kernen vanuit geheel Nederland goed bereikbaar te houden en er tegelijk voor te zorgen dat onze internationale verbindingen verbeteren. Datzelfde speelt ook op stadsgewestelijk niveau waar een tweedeling van de samenleving dreigt. Deze tweedeling kan met ruimtelijke verbindingen worden

bestreden.

Daarnaast zijn er een aantal zeer grote nieuwe ruimtelijke opgaven die we komende 20/30 jaar op sleeptouw krijgen. Het watervraagstuk is bekend, maar grotere uitdagingen bevinden zich in het domein van energie en ruimte. Ook spelen er grote vragen rondom verstedelijking en mobiliteit. Voor dat laatste moeten echt verschillende strategieën per regio worden uitgewerkt: één voor gebieden met een immense stedelijke groei, en één voor gebieden die te kampen hebben met bevolkingsvermindering, waar we op zoek moeten naar een nieuwe 'centraliteit' en daarbij passende mobiliteit. Kortom, heel veel werk aan de winkel.

De nieuwe uitdagingen betekenen dat de sturing anders moet, gegeven de decentralisatie. We moeten het uitwerken van het doelbereik op nationaal niveau tegelijk aanpakken met het uitwerken van regionale scenario's voor een aantal zaken. Dat is vergelijkbaar met de werkwijze die ook in het Deltaprogramma is gehanteerd. Stuurgroepen die de regionale opgave definiëren werden wekelijks geconfronteerd met nationale opgaven en strategieën in een intensief op kennisuitwisseling gebaseerd proces. In het Deltaprogramma zijn we op deze manier in vier jaar heel ver gekomen. Deze aanpak moet de

komende jaren voor een aantal andere onderwerpen ook gevolgd worden, zeker voor energie en ruimte. Daarbij kunnen middelen niet ontbreken. Niet alleen voor uitvoering, maar ook voor dit soort interactieve intergouvernementele processen en programma's. De schotten tussen verschillende bestuurlijke afdelingen moeten op alle niveaus worden neergehaald.

De decentralisatie heeft bij het Rijk de 'sectoraliteit' juist versterkt en zelfs gelegitimeerd. Binnen centralistische ministeries als Economische Zaken wordt de gewenste integrale benadering van de RO heel lastig. Het is nodig om in een open proces het 'onderzoekend ontwerp' te richten op meerdere functies. Dit geldt ook voor sectoren binnen gemeenten, waterschappen en provincies, waar politieke sturing één-op-één sectoraal is gericht. Kortom, er is veel werk aan de winkel om van de Omgevingswet een succes te maken.

JOOST SCHRIJNEN (JOOST@SCHRIJNENVANGASTEL.NL) IS STEDENBOUWKUNDIGE, VOORZITTER VAN HET O-TEAM (WWW.OTEAM.NL) EN VERKENNER TOEKOMST LUCHTHAVEN ROTTERDAM. BOVENDIEN WAS HIJ HOOGLEERAAR STEDEBOUWKUNDIG ONTWERPEN AAN DE TUDELFT.

DE NOORD-BRABANTSE NEVELSTAD NADER BESCHOUWD

Door de jaren heen zijn vele pogingen gedaan om greep te krijgen op de ruimtelijke ontwikkeling van Noord-Brabant. Toch weten weinig plannen door te dringen tot de onderliggende dynamiek van dit diffuse stadslandschap. In de laatste decennia is er echter een benadering opgekomen die nieuwe perspectieven biedt doordat ze een sterke nadruk legt op het begrip van de context.

Wie het verstedelijkte landschap van Noord-Brabant wil beschrijven doet er goed aan twee parallelle verhalen over zijn ontwikkeling te vertellen. Het eerste betreft de neerslag van plannen en ruimtelijke visies. Dit is het verhaal van een provincie met een sterk openbaar bestuur en een aansprekende regionale planvormingstraditie. Dit is een traditie die haar oorsprong heeft in de snelle groei van de Noord-Brabantse steden en dorpen tijdens de 20e eeuw en die wordt gekenmerkt door de politieke wil om dit proces van modernisering te laten verlopen met behoud van regionale identiteit en landschappelijke waarden. Ontwerp speelt in deze geschiedenis een terugkerende rol als instrument om ruimtelijke veranderingen te beheersen en bij het realiseren van de wens om een samenhangend landschap te produceren dat aansluit bij het veronderstelde regionale DNA.

Tegenover deze geschiedenis van ordening en sturing door middel van voorschrijvende plannen kan een tweede verhaal verteld worden, waarin de aandacht voor beschrijving domineert. Dit verhaal, vertolkt door een groeiend gezelschap van onderzoekende ontwerpers en ontwerpende onderzoekers, documenteert de evolutie van de Noord-Brabantse nederzettingenpatronen als onderdeel van een zoektocht naar een interne ontwikkelingslogica.

Hier geldt niet het ruimtelijk beleid als vertrekpunt, maar worden planning en ontwerp beschouwd als onderdelen van een veelheid aan regelende krachten die deel uitmaken van het territorium zelf. Dit perspectief heeft de laatste jaren aan belangstelling gewonnen, niet in de laatste plaats omdat het nieuw licht werpt op een aantal veronderstellingen die besloten liggen in het tot nog toe dominante discours over de ontwikkeling van de Noord-Brabantse ruimte.

Wellicht de belangrijkste verdienste van dit tweede, alternatieve, vertoog is dat het de rol van planologische sturing op ruimtelijke ontwikkelingen relativeert. Het wijst op de ruimtelijke en institutionele tegenstrijdigheden die het gevolg zijn van de projectie van een, in essentie uit de Hollandse polder geïmporteerde, cultuur van landmaken. In Noord-Brabant is dat echter op een grotendeels zanderige ondergrond. Hierbij komt het beeld naar voren van een systeem dat gevangen lijkt in een voortdurende reproductie van zijn eigen diffuse conditie. Pogingen om ordening in het verstedelijkte landschap te introduceren blijken bij herhaling uit te monden in een verder verlies van samenhang en contrast. De opgelegde orde werkt, zagezegd, toenemende verrommeling in de hand.

Het wandtapijt 'Mozaïek Brabant' toont de Noord-Brabantse territoriumstad als een fijnmazig weefsel waarbinnen verschillende productie -en consumptielandschappen met elkaar worden verweven.

Bron: IABR-projectatelier BrabantStad, 2014

Een voorschrijvend perspectief

De snelle verstedelijking van de zandgronden, in combinatie met het verdwijnen van de traditionele rond kerk en kleinschalige landbouw georganiseerde samenleving, vormen na de Tweede Wereldoorlog de voedingsbodeme voor de Noord-Brabantse planvormingstraditie. Binnen deze traditie wordt de focus van planning en ontwerp bepaald door het herstel van de balans tussen productie en consumptie van het landschap. Dit gebeurt tegen de achtergrond van een collectieve zoektocht naar regionale identiteit. In een essay ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (PON) relateert Paul Kuypers de opkomst van de ruimtelijke planning aan het traumatische verlies van streekidentiteit onder de druk van de industrialisatie. Kuypers schetst een ontwikkeling die begint bij het provinciale Welvaartsplan (1947), waarin nog met een krampachtige poging wordt getracht de impact van het moderne leven op de streekcultuur te bezweren. Dit mondt uit in de onvermijdelijke acceptatie van het verlies van de Brabantse eigenheid en de overgang naar een planologisch tijdperk waarin de "directe en ongerefecteerde verbinding met de omgeving" plaatsmaakt voor een kunstmatige verstandhouding. Kuypers' analyse suggereert dat de opkomst en ontwikkeling van de regionale planvorming in Noord-Brabant niet losgezien kan worden van het afscheid van "de paralleliteit tussen het ik en het landschap" en de behoefte om deze breuk door middel van ontwerp te herstellen.

In het planningsdiscours dat zich daarbij vormt herkennen we terugkerende concepten en metaforen waarmee het Noord-Brabantse landschap, en de horizontale verstedelijkingspatronen die hierin aanwezig zijn, worden geduid. Voorbeelden zijn de 'polycentrische netwerkstad', de 'mozaïekmetropool' en het 'landschapstapijt'. Deze worden achtereenvolgens naar voren geschoven als ontwikkelingschema's voor de Brabantse stedenrij. Rode draad door deze concepten is een retoriek van 'eenheid in verscheidenheid', waarbij de aandacht geleidelijk verschuift van knooppunten, via fragmenten, naar weefsels. De

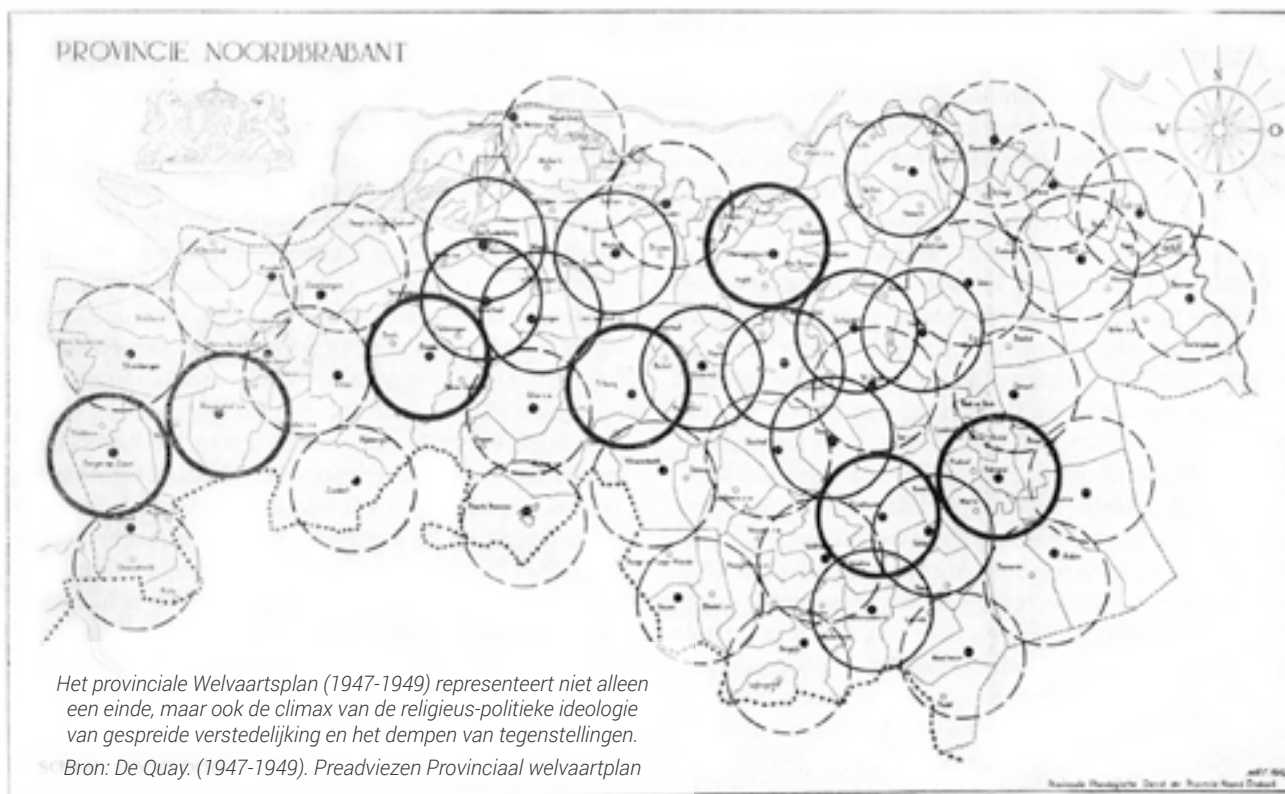
plannen weerspiegelen echter niet alleen ruimtelijke structuren, maar voorzien deze ook van een ideologische lading. In de evolutie in het gebruik van concepten zoals het tapijt, het mozaïek en het netwerk liggen wisselende opvattingen besloten ten aanzien van het politieke handelingsvermogen om de ontwikkeling van de ruimte te sturen.

Een ander element dat in het oog springt, is de veranderende mate van contextuele precisie waarmee regionale planners het territorium door de jaren heen lijken te benaderen. Verschillende ontwerpende onderzoeken hebben de laatste decennia een toenemende aandacht gegenereerd voor (de analyse van) ruimtelijke patronen en processen als dragers van stedelijke en landschappelijke ontwikkeling. Daarbij rijst de vraag hoe dit ogenschijnlijk beschrijvende contextbewustzijn zich verhoudt tot de ordening en sturing van de voorschrijvende traditie. Met andere woorden: bij veel projecten lijkt het alsof er contextueler is gewerkt, maar veel ontwerpende onderzoeken zijn in essentie nog steeds primair voorschrijvend van aard.

De opgelegde orde werkt toenemende verrommeling in de hand

Een beschrijvend perspectief

Wanneer we de voorschrijvende benadering confronteren met een beschrijvende praktijk die de voorbije jaren in de Noord-Brabantse context opgang heeft gemaakt, komt de vooringenomenheid van de plannersblik op scherp te staan. Deze beschrijvende traditie is in haar kern eveneens gericht op de zoektocht naar wat zou kunnen worden begrepen als het 'regionale DNA'. Het perspectief van waaruit het landschap wordt bestudeerd is echter wezenlijk anders. Waar de voorschrijvende benadering van start gaat met de projectie van specifieke of juist generieke concepten op het

Het provinciale Welvaartsplan (1947-1949) representeert niet alleen een einde, maar ook de climax van de religieus-politieke ideologie van gespreide verstedelijking en het dempen van tegenstellingen.

Bron: De Quay. (1947-1949). Preadvieszen Provinciaal welvaartplan

landschap, zoals bijvoorbeeld dat van de 'compacte stad', sluit deze tweede benadering dergelijke concepten juist nadrukkelijk uit. Zulke concepten zouden de blik op het landschap vertroebelen en een juiste analyse van de concrete ruimtelijke fenomenen verhinderen.

De opkomst van de expliciete beschrijvende blik op Noord-Brabant wordt geflankeerd door twee andere ontwikkelingen binnen gerelateerde onderzoeksdomeinen. De ene speelde zich af binnen het 'hogere' discours van de al meer gevestigde Europese traditie van morfologisch onderzoek (die zich overigens allerminst beperkt tot enkel de beschrijving, maar ook het ontwerp binnen het onderzoek niet onbenut laat), zoals we deze kennen uit de Veneto-regio in Noord-Italië en de Vlaamse territoriumstad (zie bijvoorbeeld het werk van Barcelloni & Cavalieri, 2015). De Noord-Brabantse casus schuift hier een onderzoeksveld binnen waarin de wisselwerking tussen ruimtelijk beleid, sociaaleconomische ontwikkelingen en de concrete ruimtelijke werkelijkheid een belangrijk onderwerp vormt. De benadering kent daarmee een sterke evolutionaire basis.

De andere ontwikkeling kunnen we plaatsen binnen het internationale debat rondom de 'spatial turn': de postmoderne ontwikkeling binnen de sociale wetenschappen die gaat over een nieuw horizontaal verband tussen ruimte, tijd en sociale handeling. In Noord-Brabant wordt deze verschuiving zichtbaar doordat binnen een aantal sociaalhistorische, cultuurhistorische en antropologische studies de morfologie van het verstedelijkte landschap een gelijkwaardige plaats krijgt toebedeeld naast andere, niet-ruimtelijke, stadshistorische onderzoeksvariabelen.

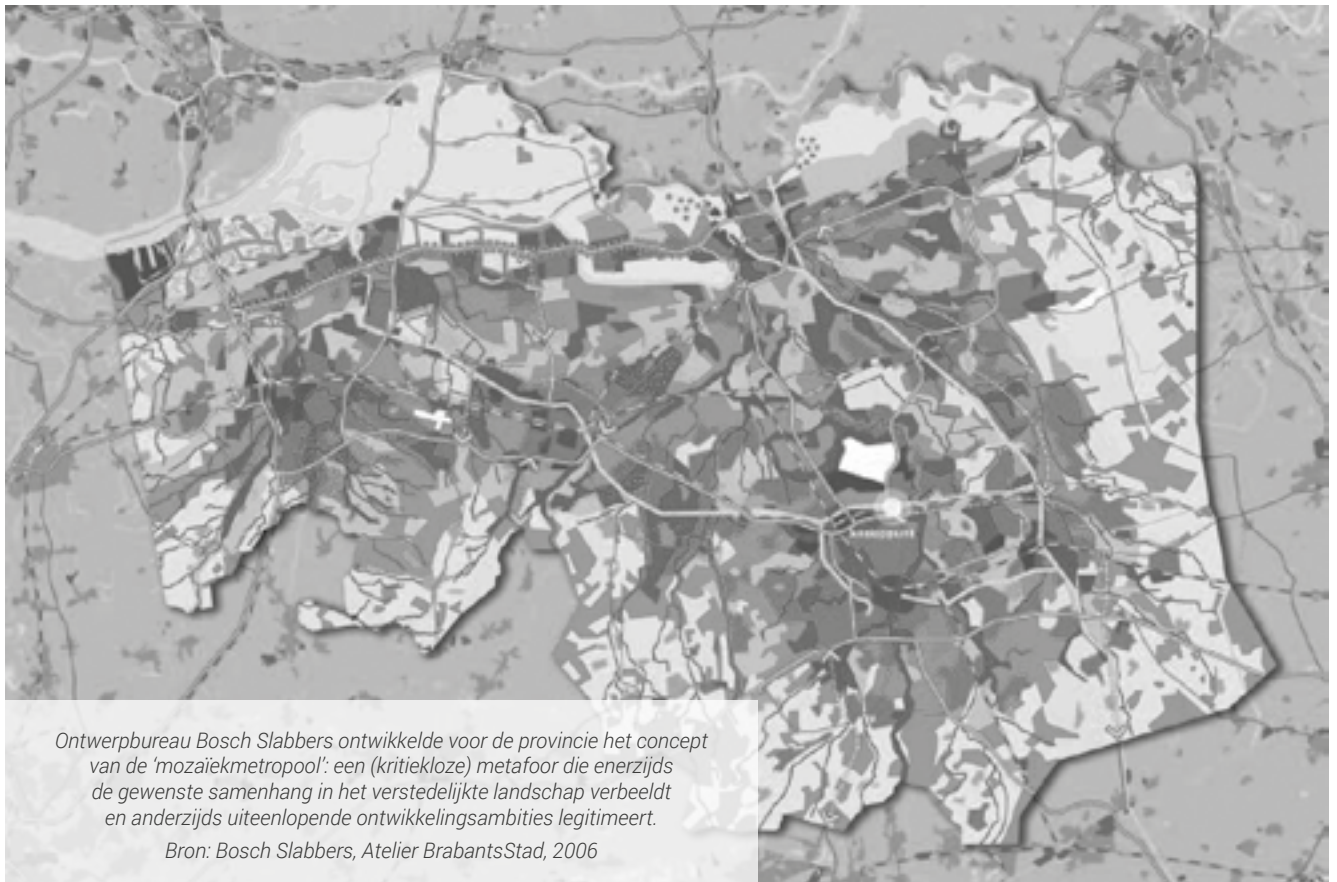
Voor de Noord-Brabantse beschrijvende traditie reikt het Europese morfologische onderzoek met name het methodologisch instrumentarium aan, en leveren de postmoderne sociale wetenschappen het historische materiaal en zo de aanleidingen en hypothesen voor het morfologisch onderzoek. Het kennislichaam wordt aldus langzaam maar zeker van onderaf opgebouwd uit studies naar de afzonderlijke delen. Zoals de operationele structuur

van de Brabantse dorpen, de ontwikkeling van de infrastructuur, en studies naar de morfologische fenomenen die de typische hybride verstedelijkingsvorm – tussen diffuus én compact – van de Noord-Brabantse nevelstad representeren: Lammers en collega's beschrijven bijvoorbeeld expliciet de ontwikkeling van actuele en historische radiale stadsranden van Eindhoven, een onderwerp welke zeer verwant is aan de linten van Tilburg die in eerdere studies zijn beschreven. De fragmentatie die deze opbouw doet vermoeden staat lijnrecht tegenover de werkelijke consistentie van het kennislichaam, waarbinnen juist aan de relaties tussen de delen en tot het geheel grote relevantie wordt toegekend.

De beschrijvende traditie houdt rekening met de invloed van de planning zélf als actor

Van legitimeren naar politiseren

Ook de opbouw van inzicht en kennis van de voorschrijvende benadering blijkt te verschillen van die van de beschrijvende. Bij de eerste vervangen alomvattende concepten elkaar, als varianten op verwante thema's, zonder dat verdere diepgang wordt ontwikkeld. Een belangrijk aspect dat hiermee samenhangt is de manier waarop ruimte aan tijd wordt gekoppeld als organisatorisch instrument. De selectieve – en deels manipulatieve – lezing van de ruimte door planners, ontwerpers en beleidsmakers, is bij de tweede benadering vervangen door een hermetische lezing van ruimte, tijd en handeling. Wat zich in eerste instantie toont als patchwork of mozaïek is dan bijvoorbeeld, na een betere beschrijving van de

Ontwerpbureau Bosch Slabbers ontwikkelde voor de provincie het concept van de 'mozaïekmetropool': een (kritiekloze) metafoer die enerzijds de gewenste samenhang in het verstedelijkte landschap verbeeldt en anderzijds uiteenlopende ontwikkelingsambities legitimeert.

Bron: Bosch Slabbers, Atelier BrabantsStad, 2006

*Evolutie van de vorm van de stadsrand.
Representatie van extensief stedelijk grondgebruik binnen
de actuele plattegrond van de gemeente Eindhoven,
weergegeven in morfologisch-historische categorieën.
Bron: Daan Lammers*

werkelijke geschiedenis, veel beter te vangen in André Corboz' metafoor van het palimpsest.

Hieruit volgt dat de voorschrijvende en de beschrijvende blik op de Brabantse nevelstad niet als autonome benaderingswijzen naast elkaar staan. De tweede lijkt zich op een kritische manier te verhouden tot de eerste. Een van de elementen die de beschrijvende traditie daarbij in ieder geval toevoegt, is dat ze rekening houdt met de invloed van de planning zélf als actor. Dit verbrede perspectief werpt tevens nieuw licht op de diffuse ruimtelijke conditie zoals we deze vandaag de dag in Noord-Brabant kennen.

Reeds vóór de invoering van de Nederlandse Woningwet (1901) werd bijvoorbeeld het voor de Hollandse stad ontwikkelde beleidsinstrument van de bouwverordening door behoudende katholieke Brabantse bestuurders enigszins creatief, doch ten zeerste ideologisch gevoed, ingezet om geconcentreerde vestigingen van fabrieksarbeiders tegen te gaan. Een sturing die niet alleen succesvol verhinderde dat zich grote centrale industriële kernsteden ontwikkelden, maar tevens de ontwikkeling van een krachtige regionale pendel-infrastructuur in de hand werkte. Dit resulteerde weer in een diffuus territoriaal verstedelijkingspatroon. Inmiddels zijn we vele rondes van ruimtelijke diffusie verder en onder het regime van de vernetwerkte-compacte stad-ideologie. Tegenwoordig wordt de lobvormige half-landschappelijke en industriële periferie – de contravorm van de typisch Noord-Brabantse tentaculaire verstedelijking – vooral gelezen als generieke stedelijke verdichtingslocatie. Ook hier treffen we een zekere misinterpretatie van de verstedelijkingsconditie, al lijkt die nu eerder veroorzaakt door de hedendaagse planologie dan door een bewuste manipulatie vanuit de regionale bestuursautoriteit.

De beschrijvende traditie ambieert dat dus anders aan te pakken: niet alleen komt zij tot een nieuw begrip van de verstedelijking van het Noord-Brabantse landschap, ze relateert ook het sturend vermogen van de planning op haar transformatie. Bovendien stelt haar methode de contextualiteit van de voorschrijvende ontwerpmatige lezing van het landschap ter discussie door te wijzen op haar inherent vooringenomen perspectief op de ruimtelijke werkelijkheid. Dit laatste is ook politiek relevant. Wanneer het hedendaagse bestuur van Noord-Brabant haar territorium voorstelt als een grote samenwerkende (complementaire) uiteengelegde stadsmachine, dan moeten we vaststellen dat dit ideaalbeeld vooral een uitdrukking is van een voorschrijvend ruimtelijk schema, bijvoorbeeld de 'Brabantse Stedenrij'. Door hun planologische abstractiegraad missen deze schema's de benodigde precisie

om bijbehorende ontwikkelingsambities te kunnen dragen. Veeleer dan het ontwerp te gebruiken als legitimatie voor dergelijke beleidsopvattingen lijkt het zinvoller om de ontwerpen en bijbehorende ontwikkelingsambitie op te bouwen vanuit het door iteraties van beschrijving ontwikkelde kennislichaam over de Noord-Brabantse context. Eén van de rollen van het ontwerp is dan vervolgens om dit kennislichaam 'publiek' te maken en te ontsluiten voor het politiek-maatschappelijke debat.

Literatuurselectie

- Barcellona, M. & Cavalieri, C. (Ed.) (2015) The horizontal metropolis. A radical project. Proceedings of the VIII International PhD seminar 'Urbanism & Urbanization'. Lausanne: Latsis EPFL.
- Dehaene, M. & De Zwart, B. (2009) Het luie oog van de regionale planvorming. Een verhalende blik op stad en streek. Stedebouw & Ruimtelijke Ordening, nr. 6, pp. 40-43.
- Lammers, D., Pereira Roders, A. & van Wesemael, P. (2016) Radial fringe belt formation. In: Strappa, G., Amato, A. & Camporeale, A. (Ed.) City as an organism. New visions for urban life. Proceedings of the 22nd ISUF Conference. Rome: Sapienza Università di Roma.
- De Zwart, B. (2015) Republiek van beelden. De politieke werkingen van het ontwerp in regionale planvorming. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.

BART DE ZWART (B.DEZWART@FONTYS.NL) IS DOCENT/ONDERZOEKER BIJ FONTYS HOGESCHOLEN IN EINDHOVEN. IN 2015 PROMOVEERDE HIJ OP EEN PROEFSCHRIFT OVER DE POLITIEKE ROL VAN ONTWERP IN REGIONALE PLANVORMING.

DAAN LAMMERS (D.G.O.LAMMERS@TUE.NL) IS ARCHITECT EN DOCENT/ONDERZOEKER BIJ DE TECHNISCHE UNIVERSITEIT EINDHOVEN. MOMENTEEL WERKT HIJ AAN EEN PROMOTIEONDERZOEK OVER DE MORFOGENESE VAN DE RADIALE STADSRAND (FRINGE-BELT CORRIDORS).

BEDRIJVENTERREINEN ALS URBANISATIEMOTOR

Zo'n tien jaar geleden stonden bedrijventerreinen volop in de belangstelling. Negatief welteverstaan. Nu de discussies geluwd zijn is het de vraag of die negatieve aandacht terecht was. Ja, bedrijventerreinen zijn lelijk en slokken veel open ruimte op, maar zijn ook een bron van welvaart en blijven nodig in de toekomst.

Rond de eeuwwisseling werd de discussie over bedrijventerreinen vakkundig aangezwengeld door milieu- en natuurorganisaties. Zij zagen in de steeds maar oprukkende bedrijventerreinen een aantasting van de open ruimte. Hun acties tegen diverse geplande bedrijventerreinen hebben de ontwikkeling daarvan weliswaar niet kunnen stoppen, maar hebben het onderwerp 'bedrijventerreinen' op de kaart gezet. Wie de literatuur over urbanisatieprocessen en sprawl leest, zal het opvallen dat de aandacht voor verstedelijking in de vorm van economische functies zeer beperkt is. De meest aandacht gaat uit naar sprawl in de vorm van woningbouw. Kijkend naar de cijfers is dat niet terecht. In Nederland groeide tussen 1996 en 2012 volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het oppervlak bebouwd terrein in Nederland met bijna 17%. Dit is twee keer zoveel als het oppervlak bebouwd terrein van de drie grootste Nederlandse steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tezamen. Wanneer we kijken naar de samenstelling van deze groei wordt duidelijk waarom bedrijventerreinen voor urbanisatieprocessen zo belangrijk zijn. Van de totale groei komt maar liefst 47% voor rekening van bedrijventerreinen. Tellen we daar de terreinen voor detailhandel en horeca bij op dan komen we

bij 60%. Slechts 39% van de toename wordt veroorzaakt door wat het CBS 'woonterreinen' noemt.

Ook wanneer we kijken naar de terreinen die in transitie zijn van een 'groene' landelijke naar een stedelijke bestemming, vallen de bedrijventerreinen op. Het overgrote deel van de aangeboden bouw kavels op bedrijventerreinen wordt aangeboden door gemeenten. Veel gemeenten hanteren bij het bepalen van het aanbod het zogenaamde ijzeren voorraad-principe. Dat betekent dat zij altijd een hoeveelheid bouwrijpe grond in voorraad willen hebben die gelijk staat aan de ongeveer vier jaar gemiddelde uitgifte. Ze doen dit om bedrijven die een andere locatie zoeken altijd een aanbod te kunnen doen. Bij de woningbouw wordt dit principe niet gehanteerd omdat de programmering voor woningbouwlocaties altijd veel stringenter is geweest. Hierdoor is het aanbod van bouwgrond voor bedrijven relatief ruim vergeleken met de hoeveelheid bouwgrond voor woningbouw.

Deze cijfers maken duidelijk dat de milieuorganisaties het goed hadden gezien. Niet oprukkende woonwijken maar oprukkende bedrijven zorgen voor het merendeel van de urbanisatie. Voor de actievoerders was dit natuurlijk een *blessing in disguise* omdat het

makkelijker actie voeren is tegen bedrijventerreinen dan tegen woonwijken. Ook de *big boxes* van de weidewinkels, leegstaande fabriekshallen en grote hoeveelheden onverkocht bedrijfskavels zijn een makkelijk doelwit.

Geen gebrek dus aan munitie om publiekelijk actie mee te voeren. Ook met verschillende rechtszaken probeerden de grotere milieuorganisaties de aanleg van nieuwe bedrijventerreinen aan te vechten. Daarbij werd vaak gewezen op de strijdigheid met beleidsuitgangspunten als het behoud van de open ruimte of het beschermen van natuurschoon. Ook probeerden verschillende organisaties aan te tonen dat nut en noodzaak van nieuwe bedrijventerreinen niet was vastgesteld. Men wees er bijvoorbeeld op dat vraagstukken onrealistisch hoog waren. Hoewel contra-expertises dit veelal bevestigden, deden rechters hier niet veel mee. Zij beoordeelden alleen of er een behoefteonderzoek was uitgevoerd, maar niet de kwaliteit daarvan. Veel pogingen om via de rechter de bedrijventerreinen een halt toe te roepen zijn dan ook gestrand. In een aantal gevallen heeft de economische crisis echter uitkomst geboden: door vraaguitval werden er minder nieuwe bedrijventerreinen gepland en aangelegd.

Niet oprukkende woonwijken maar oprukkende bedrijven zorgen voor het merendeel van de urbanisatie

Hoe en waar?

De urbanisatie is niet alleen af te lezen uit het totale oppervlak die er mee gemoeid is. Ook de wijze waarop het ruimtelijke vorm krijgt is belangrijk. Hebben we te maken met een gering aantal grote bedrijventerreinen of gaat het om een grote hoeveelheid kleinere terreinen? Gedegen onderzoek is hierover nooit gedaan. Wel kunnen we stellen dat iedere Nederlandse gemeente bedrijventerreinen heeft en dat ze vrijwel allemaal in het kader van het ijzeren voorraad-principe bouwrijpe grond in voorraad hebben. Van een overmatig ruimtelijke versnipperd aanbod kunnen we echter niet spreken. Gemeenten proberen hun bedrijventerreinen te concentreren in enkele goed bereikbare locaties. Wanneer een

dergelijk terrein na verloop van tijd 'vol' is wordt vaak geprobeerd naast deze locatie het terrein uit te breiden. Elke uitbreiding heeft dan zijn eigen bestemmingsplan met een naam, bijvoorbeeld Zegge IV. Dit is dus deelplan IV van het bedrijventerrein Zegge. Op lokaal niveau is dus sprake van clustering

De keuze voor goed bereikbare locaties bij snelwegen wekt echter wel de indruk van een grote versnippering van bedrijventerreinen. Daarbij telt niet alleen de bereikbaarheid, maar ook zichtbaarheid. Niet voor niets worden veel snelweglocaties ook wel zichtlocaties genoemd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het aantal banen langs de snelwegen zowel absoluut als relatief stijgt. Veel van deze werkgelegenheid concentreert zich bij de op- en afritten waarvan de Nederlandse snelwegen er in vergelijking tot het buitenland veel hebben. Niet voor niets is dan ook wel eens de metafoer van een kralensnoer gebruikt. In beleidsjargon zou dit corridorontwikkeling genoemd worden, ware het niet dat dit ruimtelijk beleid in Nederland altijd is afgewezen. Opvallend is verder dat in de minst verstedelijkte Nederlandse provincies de toename van het aandeel banen langs de snelweg hoger was dan in de meest verstedelijkte provincies. Het visuele effect van verstedelijking met bedrijventerreinen is dan ook het grootst in de minst verstedelijkte delen van Nederland.

Lelijk of functioneel?

Een studie van het voormalig Ruimtelijk Planbureau uit 2006 over de verstedelijking langs snelwegen had de titel 'Bloeiende bermen'. Dit duidt meer op het stijgend aandeel van de werkgelegenheid dan op de ruimtelijke kwaliteit van de snelwegzone. Door de verstedelijking van deze zone verdwijnen namelijk steeds meer open panorama's en verrommelt en nivelleert de zone tot een identiteitsloze omgeving. Het zoveel geprezen Nederlandse cultuurlandschap verdwijnt hierdoor deels achter de coulissen van de bedrijventerreinen.

Veel meer discussie dan over dit landschap doorbrekend effect van de bedrijfsmatige verstedelijking langs snelwegen, heeft de ruimtelijke kwaliteit van de bedrijventerreinen zelf opgeleverd. De stedenbouwkundige opzet en de architectonische kwaliteit van bedrijventerreinen is nog veel meer bediscussieerd dan hun doorsnijding van het landschap. Een bekende studie die hierop ingaat draagt de niets aan de verbeelding overlatend titel 'De logica van de lelijkheid'. Hierin wordt betoogd dat de lelijkheid vooral een product is van de manier waarop in Nederland bedrijventerreinen

Bedrijventerrein Nieuw-Vennep Zuid, Haarlemmermeer

Bron: ThijsB (via Flickr)

worden gepland en ontwikkeld. Ruimtelijke ordenaars houden zich maar zijdelings bezig met bedrijventerreinen, maar gemeentelijke grondbedrijven en economische afdelingen des te meer. Gemeenten treden vooral op als ontwikkelaar en commercieel belanghebbende en letten minder op de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Ze zijn daarbij geneigd om de kosten voor het bouwrijp maken zo laag mogelijk te houden, waardoor de stedenbouwkundige kwaliteit van de terreinen navenant laag is.

Door de lage grondprijzen en het steeds verder uitbreiden van de categorieën bedrijven die op bedrijventerreinen worden toegestaan (denk aan kantoren en winkels) bleef de vraag naar bedrijventerreinen hoog en ontbrak iedere stimulans om bedrijventerreinen efficiënt te laten benutten. De simpele verkavelingsstructuur en de eenvoudige, altijd wel aan te passen bebouwingsvoorschriften daagden ondernemers niet uit om te investeren in de architectuur van hun gebouwen. Daarnaast staken gemeenten volgens de auteur van 'De logica van de lelijkheid' nauwelijks een hand uit bij het onderhouden van bedrijventerreinen.

Tegenreactie

Na al de kritiek op het bedrijventerreinen-beleid kon een reactie niet uitblijven. Zowel overheden als maatschappelijk organisaties kwamen na 2005 in het geweer. Hoewel Nederland altijd al een beleid van geclusterde stedelijke ontwikkeling heeft gehad, werd dit beleid geïntensiveerd door een grotere nadruk op de herstructurering van oude bedrijventerreinen en een verminderde aanleg van nieuwe terreinen. Via het verplichte afwegingskader 'Ladder voor duurzame verstedelijking' moet alvorens een nieuw bedrijventerrein mag worden aangelegd eerst worden aangetoond dat er vraag is naar een dergelijk terrein en dat deze vraag niet in het bestaand stedelijk gebied kan worden geacommodeerd (bijvoorbeeld via herstructurering van oude terreinen). In praktijk blijkt deze ladder moeilijk te implementeren, mede omdat vraagramingen vaak hoog uitvallen en rechters deze ramingen niet op kwaliteit toetsen.

Daarnaast is er in 2009 een convenant bedrijventerreinen

opgesteld waarin het Rijk, provincies en gemeenten gezamenlijk beloven een realistischer bedrijventerreinenbeleid te gaan voeren waarin regionale samenwerking centraal staat bij het uitvoeren van de herstructureringsopgave en de aanleg van nieuwe terreinen. Ook werd afgesproken bij vraagraming het *Transatlantic Market* scenario (met een gematigde economische groei) te hanteren. Ondanks deze voornemens lijkt het convenant in schoonheid te zijn gestorven, mede omdat het Rijk haar ruimtelijke ordeningsbeleid zo veel mogelijk aan provincies heeft overgedragen. Het gevolg hiervan is dat het nog enigszins redelijke landelijk vraagprognosemodel BLM niet meer wordt uitgevoerd en de nationale bedrijventerreinen database IBIS niet meer wordt bijgewerkt. Hierdoor ontbreekt het nu aan uniforme en landsdekkende gegevens om beleid op te baseren en de afspraken van het convenant te kunnen monitoren.

Investeren in esthetische terreinen kan remmend werken op transformatiemogelijkheden

Ook ten aanzien van de ruimtelijke kwaliteit van bedrijventerreinen zijn verschillende initiatieven genomen. Er is zelfs een publicatie met de naam 'Een nieuwe logica voor bedrijventerreinen' verschenen. In zijn algemeenheid kan geconcludeerd worden dat de aandacht voor stedenbouwkundige en architectonische aspecten van nieuwe bedrijven zijn toegenomen. Er zijn ontwerp- en planprijsvragen uitgeschreven, fotoboeken verschenen en er is zelfs een ontwerponderzoek uitgevoerd. Ook kwam er meer aandacht voor het proces van het ontwikkelen van bedrijventerreinen. Het kan daarbij gaan om de rol van de opdrachtgever (gemeenten en bedrijven), maar veel vaker om de vermeende positieve rol die private ontwikkelaars en beleggers kunnen spelen. De aandacht

Bron: Thomas Leth-Olsen (via Flickr)

Bron: Hernán Piñera (via Flickr)

voor deze onderwerpen is na het jaar 2005 langzaam weggeëbd en het is onzeker wat het resultaat is. Het enige tastbare resultaat is dat er vaak beeldkwaliteitsplannen voor bedrijventerreinen worden gemaakt, die een tegenwicht moeten bieden aan de meer functioneel ingestoken bestemmingsplannen.

Conclusie

Nu de discussies over bedrijventerreinen zijn geluwd, moeten we ons afvragen of we ons nog druk moeten maken over bedrijventerreinen. Er zijn een aantal redenen om te veronderstellen dat dit niet meer hoeft. Ten eerste zien we een geleidelijke beleidswijziging in de richting van meer bescheiden ambities waar het gaat om de hoeveelheid nieuwe terreinen. Vele provincies en gemeenten hebben hun ramingen naar beneden bijgesteld, maar dit is waarschijnlijk ook een gevolg van de recessie waarvan we nog steeds aan het herstellen zijn. De laatste landelijke BLM vraagaming liet echter ook een structurele vraagdaling zien en daarop lijken veel minder overheden zich op voor te bereiden. Ten tweede zien we in het algemeen meer aandacht voor ruimtelijke kwaliteit van bedrijventerreinen en voor herstructurering van oude terreinen in het bijzonder.

We kunnen ons echter ook de vraag stellen of bedrijventerreinen in de praktijk niet veelal een tijdelijke bestemmingen zijn? In vele steden worden oude bedrijventerreinen getransformeerd naar andere bestemming zoals wonen en voorzieningen. Ook in de toekomst zijn daar volgens een recent onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving nog volop mogelijkheden voor. Tegelijkertijd heeft de nieuwe economie steeds minder traditionele bedrijventerreinen nodig. Steeds meer economische functies zijn 'mengbaar' met het wonen, waardoor het bestaansrecht van de traditionele bedrijventerreinen zienderogen verminderd, maar nooit tot nul kan worden gereduceerd. Er zullen altijd traditionele bedrijventerreinen nodig zijn voor bedrijven die overlast veroorzaken. Functiemenging is niet altijd en overal mogelijk. Deze bedrijventerreinen moeten we koesteren want vaak gaat het daarbij om kapitaalsintensieve bedrijven die moeilijk verplaatsbaar zijn of bedrijven die economisch onmisbaar zijn (bijvoorbeeld in de logistiek).

De overige bedrijventerreinen kunnen we bestempelen als tijdelijke bestemmingen. Dat is mogelijk omdat veel bedrijfsgebouwen een relatief lage waarde hebben en functioneel snel verouderen. Sloop en of transformatie kan voor deze panden geen probleem zijn. Sterker nog, investeren in esthetische of ruimtelijke kwaliteit van deze gebouwen en terreinen kan door de hiermee verkregen hogere waarde, remmend werken op de

transformatiemogelijkheden. Juist de doorsnee laagwaardige bedrijventerreinen lijken geschikt voor transformatie, zeker als ze grenzen aan woonwijken. Een toekomst die haalbaar lijkt, is er één waarbij bedrijventerreinen die aan het einde van hun levenscyclus zijn gekomen direct worden getransformeerd naar andere stedelijke bestemmingen. Zo lang het stedelijk wonen nog een hoge aantrekkingskracht heeft, lijkt dit een haalbaar alternatief. Een alternatief dat deels al realiteit is. Veel bedrijven verhuizen al naar de rand van de stad om daar nieuwe en goed bereikbare huisvesting te betrekken die aan de nieuwste eisen voldoet. Daarmee zijn nieuwe bedrijventerreinen een soort *urban frontier*, aan de rand van het stedelijke gebied. Daar kunnen ze gemakkelijk worden ontwikkeld met de sterk wijzigende functionele eisen in gedachten en met toekomstige transformatie in het achterhoofd. Dit vergt wel een andere mindset bij de planners, waarbij het lineaire monofunctionele proces van verkavelen, bebouwen, produceren, leegstand en waardedaling wordt doorbroken en plaats maakt voor actief ruimtelijk management gericht op menging, kwaliteit en onderhoud op stedelijk niveau. De economische structuurverandering die zorgt voor een vraagdaling maakt dit nog noodzakelijker. Daarbij zullen bedrijventerreinen nog vaak als *urban frontier* fungeren, maar veel minder het beeld opwekken van stedelijke bulldozers die de openruimte opslokken.

Literatuurselectie

- De Vreeze, N. (2005) Een nieuwe logica voor bedrijventerreinen. Alkmaar: Stichting Welstandszorg Noord-Holland.
- Hamers, D. & Nabielek, K. (2006) Bloeiende Bermen. Verstedelijking langs de snelweg. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Meinsma, H. C. (2004) De logica van de lelijkheid. De ontwikkeling van bedrijventerreinen in Noord Holland. Alkmaar: Stichting Welstandszorg Noord-Holland.
- Olden, H. & Louw, E. (2015) Structurele overschatting. De vraag naar bedrijventerreinen. Real Estate Research Quarterly, nr. 14, pp. 12-19.
- Van Duinen, L., Rijken, B. & Buitelaar, E. (2016) Transformatiepotentie: woningbouwmogelijkheden in de bestaande stad. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

ERIK LOUW (E.LOUW@TUDELFT.NL) IS ALS ONDERZOEKER WERKZAAM BIJ DE FACULTEIT BOUWKUNDE VAN DE TECHNISCHE UNIVERSITEIT DELFT.

SAMENLEVEN OP DE ZUIDERDOKKEN

Dit voorjaar werd het nieuwe ontwerp voor de gedempte Zuiderdokken in Antwerpen bekend gemaakt. Dat feit vormde de aanleiding om studenten sociologie aan de Universiteit Antwerpen een reflectie te laten schrijven over de publieke ruimte die wordt voorgesteld. De stadssociologische kijk op stedenbouwkundige ingrepen is immers van groot belang omdat met die ingrepen de ruimtelijke context voor het samenleven wordt gevormd.

NIEUWE PUBLIEKE RUIMTE - Clemens de Olde

De naam gedempte Zuiderdokken getuigt van hun geschiedenis. Sinds het uitgraven in 1874 waren de drie dokken een levendig onderdeel van de Antwerpse haven. In de loop van de twintigste eeuw verschoof de haven echter naar de noordkant van de stad onder invloed van de schaalvergroting in de scheepvaart. De Zuiderdokken waren te klein voor de moderne schepen en werden een kleine eeuw na hun openstelling weer gedempt. Sindsdien kennen bewoners en bezoekers de dokken vooral als het grote gratis parkeerterrein vlakbij het centrum. Ook doen de Zuiderdokken dienst als evenemententerrein. Ruim veertig jaar lang vond de jaarlijkse Sinksefoor er plaats, een van de grootste kermissen van België. Het industriële erfgoed rond de dokken werd herbestemd tot woning, restaurant, winkel of museum en 't Zuid groeide de laatste decennia uit tot de hipste wijk van 't Stad. Twee jaar geleden verhuisde de foor naar Park Spoor Oost en nu is het de beurt van de dokken om te worden omgevormd tot een nieuwe openbare ruimte met de naam: Dok Zuid.

Een humanistische visie

Nieuwe publieke ruimte is voer voor architecten en stedenbouwers, maar ook voor stadssociologen. Het onderzoeken van de sociale relaties in de publieke ruimte is één van de kernonderwerpen van die discipline. Hierbij delen we een theoretisch kader met de zusterdisciplines stedenbouw en architectuur, planologie en stadsgeografie. Geïnspireerd door de politieke filosofieën van Habermas en Arendt zien we publieke ruimte niet alleen als openbaar en toegankelijk, maar ook als de ruimte waar zich 'een publiek' kan vormen. Of, in de prachtige woorden van Joke van der Zwaard: "Stadslucht maakt vrij. Het vreemde wordt wat minder vreemd, de wereld buiten de intieme veilige eigen enclave

wordt wat minder guur. De blik van mensen wordt verbreed, de scheidsgrenzen tussen (groepen) mensen worden minder ondoordringbaar, de stad wordt leefbaarder."

De meer praktische stadssociologische uitwerking van die visie vindt bijvoorbeeld zijn vertaling in het werk van Lyn Lofland. Zij beschrijft de 'parochialisering', dat wil zeggen de toe-eigening van de publieke ruimte door verschillende groepen gekarakteriseerd als 'bewoners, vaste klanten en passanten.' Elk van deze groepen gaat op een verschillende manier met de publieke ruimte om, afhankelijk van de mate waarin zij zich daar thuis en daarmee verantwoordelijk voelt. Deze benadering is nog altijd zeer relevant en bruikbaar voor onderzoek.

Er is behoefte aan een brede visie op de invulling

De opvatting van publieke ruimte als ontmoetingsplek berust op een modern humanistisch denkbeeld. Ze gaat er, grof gezegd, van uit dat de vorming van een publiek een actie is van zelfbewuste burgers die op straten en in parken met elkaar in contact treden. Dit is ook de opvatting die wordt gedeeld door veel ontwerpers en stadsbestuurders die hun nieuwe project verwachtingsvol voorspiegelen. Ook Dok Zuid kan zich, volgens de tekst bij het ontwerp: "(...) ontwikkelen tot een publieke ruimte met een sterke cultureel-maatschappelijke verbeelding. De publieke ruimte wordt ge(her)activeerd en kan op die manier de meervoudigheid van de samenleving aanspreken."

Paradoxen van publieke ruimte

In deze modernistische of humanistische opvatting van publieke ruimte schuilen echter een aantal paradoxen. Ten eerste is karakterloosheid de tegenpool van openbaarheid. Het is zeker niet het geval dat in een zo toegankelijk mogelijke ruimte wel vanzelf duurzame sociale relaties zullen ontstaan, zoals de Franse antropoloog Marc Augé beschreef in zijn werk over non-places. Ten tweede heerst er een spanning tussen de voorspelbaarheid die wenselijk is in een veilige publieke ruimte en de spanning die we zoeken in het dynamische stadsleven waarin er altijd iets onverwachts je pad kan kruisen. Dat mondt uit in de grote tegenstelling dat de meest ideale publieke ruimte eigenlijk een private ruimte moet zijn. Alleen in een private ruimte is de mate van controle mogelijk om aan alle wensen van het ideaalbeeld van publieke ruimte te voldoen. In toenemende mate gaan onze publieke ruimtes dan ook lijken op private ruimtes en de commercialisering, 'disneyficering', verharding en (elektronische) surveillance van publieke ruimtes worden dan ook door sociale wetenschappers bekritiseerd. Tegelijkertijd vindt de 'vorming van het publiek' steeds meer plaats via (sociale) massamedia dan op straat.

Dok Zuid wordt het 'Central Park' van Antwerpen

Deze wijzigende sociale realiteit vraagt dan wellicht ook om een bijstelling van onze theorieën over publieke ruimte zoals verwoord door de Britse geograaf Ash Amin. Hij stelt dat het klassieke verband tussen "stedelijke publieke ruimte, burgerschap en politieke formatie" onder druk staat. Het 'publieke' ontstaat niet zo bewust en beredeneerd als de klassieke literatuur het doet voorkomen. Het is juist pre-cognitief, een vorm van zintuiglijke reflex en de structuren en gewoontes van het dagelijks leven. Daarom is volgens Amin behoefte aan een 'post-humanistische visie.' Hij ziet de publieke ruimte als een situated surplus, waarmee hij duidt op de overvloed aan belevenissen, indrukken en invloeden die continu in beweging zijn in de stedelijke ervaring. Voorts probeert Amin structuur aan te brengen in dit surplus via categorieën als: territorialization, emplacement, emergence, symbolic projection. Deze terminologie is natuurlijk wat abstract en zal niet direct worden geadopteerd door ontwerpers die hun plan willen verkopen en stadsbestuurders die het aan hun kiezers willen presenteren. Amin biedt hiermee echter wel een analytische

Concert – Ruimte voor evenementen op De Scène.
Auteur: Opgemaakt in opdracht van AG VESPA door Tractebel, ADR Architects en Georges Descombes

weg voorwaarts uit de paradoxen van publieke ruimte.

Ook in de stadssociologie is de post-humanistische visie echter zeker nog geen gemeengoed geworden. In contrast met de zusterdisciplines staan in de stadssociologie de sociale relaties in de stad blijvend iets meer centraal. De stad vormt immers de materiele context voor het samenleven. Dit eerste aspect wordt vooral in de recensie van Jan De Smet uitgelicht. Dat betekent echter niet dat we voorbij moeten gaan aan de ruimtelijke dimensie die een wisselwerking vormt met het sociale. De recensie van Eva Struyf gaat meer in op dat aspect van het ontwerp.

EEN SCENE VOOR ANTWERPEN - Jan De Smet

Het ontwerp voor Dok Zuid heeft veel potentieel om een succesvolle publieke ruimte te worden. De indeling maakt de ruimte voor bezoekers duidelijk leesbaar. De Kroon geeft het gebied een duidelijke rand. De Weide fungeert als open centrum. De paden door de drie tafels vormen duidelijke knooppunten met de dwarse assen, die op hun beurt zorgen voor visuele continuïteit en zichtlijnen.

Aandacht voor bescherming, comfort en amusement maakt een publieke ruimte aantrekkelijk. Door alle verkeer via de Kroon rond de tafels te leiden creëert men een ruimte waar het veilig is om te wandelen. Dat de rijloper binnen de Kroon gedeeld wordt door auto's, fietsers en voetgangers zorgt wel voor een belangrijke uitdaging qua verkeersveiligheid. De keuze om Dok Zuid te voorzien van interactieve verlichting en de wens om de plek naar voor te schuiven als een plaats die ook 's nachts moet bruisen doet het risico op fysieke onveiligheid dalen. Enkel de Tuin lijkt me een deel van de ruimte waar een risico is op een gevoel van onveiligheid wegens de vele verstopplekken en minder zichtbare vluchtwegen.

PROJECTFICHE

Het winnende ontwerp van ADR Architecten, Georges Descombes en Technum om van de Gedempte Zuiderdokken een nieuwe publieke ruimte te maken, verdeelt 9 hectare groene ruimte in 3 grote Tafels, een Kroon en 3 dwarse assen. De drie Tafels bestaan uit een Weide, een Tuin en een Scène. Zij vormen in oppervlakte het belangrijkste deel van Dok Zuid.

De Tuin op het plek van het vroegere Kooldok is het meest noordelijke en intieme deel met veel vegetatie en verschillende tuinkamers die uitnodigen tot verblijf. De Weide, voorheen het centrale Schippersdok, is een open ruimte waar bezoekers allerlei activiteiten kunnen ontplooiën. Waar het vroegere zuidelijke Steendok lag vormt De Scène de zuidelijke Tafel. Dit is de plaats waar allerlei evenementen zullen plaatsvinden. De Kroon is een groene rand rondom de drie Tafels waarlangs alle verkeer loopt. Tot slot lopen er drie assen door Dok Zuid die de wijk verbinden met de Schelde. Dit zijn de Museumass, van het M HKA tot het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, dat momenteel gerenoveerd wordt. De Zuidas loopt langs het Fotomuseum en de Waterpoort de wijk. De Scheldeas voert langs het Hof van Beroep van Schelde naar de Weide, de plek waar de dokken vroeger in verbinding stonden met de stroom.

Bruggen bouwen tussen mensen

De Weide en de plannen om er, naar analogie met Bryant Park in New York, allerlei los straatmeubilair te voorzien maken de plek comfortabel. Losse stoelen zorgen ervoor dat bezoekers vrij zijn om te kiezen, waar en met wie ze gaan zitten. Meer algemeen draagt ook de hoge leesbaarheid van het terrein bij tot het comfort. De Kroon, die naast de rijloper voor het verkeer plaats biedt aan terrassen, is een geschikte plek om naar het park en zijn bezoekers te kijken. Bezoekers kunnen er zich in de rand van de ruimte nestelen en behouden tegelijk een goed zicht op het park en op wat er zich afspeelt. De Scène heeft wellicht het grootste potentieel om ervoor te zorgen dat bezoekers zich in Dok Zuid amuseren, want een plaats voor grote en kleine evenementen in een mooi groen kader in de binnenstad kan Antwerpen zeker gebruiken.

De Scène lijkt me dan ook de motor die Dok Zuid kan optillen van een mooie publieke ruimte naar een belangrijk publiek domein voor Antwerpen, die het kan maken tot een plaats met een maatschappelijke meerwaarde. Hopelijk wil men hier verder denken dan evenementen voor een zo breed mogelijk publiek, zoals het IJssculpturenfestival of Antwerpen Zingt. De programmatie op de Scène kan aan Dok Zuid een verhaal geven over wat er in Antwerpen leeft. Massacommunicatie en vooral sociale media kunnen worden ingezet om een gemeenschapsgevoel rond Dok Zuid te creëren. Een eenzijdige focus op grote evenementen trekt immers wel veel mensen aan, maar zorgt er niet logischerwijze voor dat er ook effectief 'bruggen' tussen mensen ontstaan.

Diversiteit, variatie en verrassing

Er is behoefte aan een brede visie op de invulling van deze publieke ruimte die verder reikt dan de stedelijke bezoeker als consument van strak geregisseerde massa-evenementen. Het is juist dat wat in Antwerpen ontbreekt. Meer en meer verwordt de stad tot een plek die zich louter richt op dagjesmensen of bezoekers die een middag shoppen op de Meir in het beste geval willen combineren met een voorgekauwde 'culturele belevenis'. De kans is groot dat de tafels in Dok Zuid eilandjes naast elkaar worden. De Tuin trekt dan een publiek van citytrippers en een ouder publiek uit de buurt. De Weide wordt dan het nieuwe Park Spoor Noord dat door een brede doorsnede van Antwerpse gezinnen gebruikt zal worden maar waar er weinig bruggen tussen verschillende bevolkingsgroepen ontstaan. En de Scène wordt ten slotte ingepalmd door de blanke, kapitaalcrachtige middenklasse op zoek naar vermaak.

De Scène lijkt me een ideale plek om bezoekers bij elkaar te brengen op zoek naar diversiteit, variatie en verrassing. Een systeem van peters en meters van Dok Zuid, die de ruimte krijgen om gedurende weekends, weken, vakantieperiodes (wat hen en hun thema het beste ligt) als curator de Scène en idealiter ook de andere Tafels van Dok Zuid aan te kleden en in te vullen, zou kunnen zorgen voor een continuïteit in bezoekers die specifiek voor het programma komen. Op die manier kan er een platform ontstaan voor zowel de NoMobs hiphoppers uit Hoboken, fans van Teun Verbruggen en jazz, het comedygeweld van 'Nuff Said', de meezingers van Bart Peeters, de boeken van Jeroen Olyslaegers, en nog veel meer. Idealiter wordt ook het programma van de curator gekoppeld aan het aanbod van een lokale organisatie, zoals jeugdwerk, cultuurcentra en burgerbewegingen. Het succes van een beweging als Ringland laat zien dat de kritische massa voor burgerparticipatie in Antwerpen wel degelijk aanwezig is en dat mensen bereid zijn om zich met hartstocht in te zetten voor de levenskwaliteit in hun stad. Zo krijgen diverse bevolkingsgroepen de kans om zich op het podium van de publieke ruimte te tonen en hun lidmaatschap binnen de gemeenschap te claimen. Het zou de Antwerpenaren kunnen verrassen over hun eigen stad.

DOK ZUID NADER BELICHT - Eva Struyf

De gedempte zuiderdoppen worden in een nieuw jasje gestoken. 'Dok Zuid' is het winnende ontwerp dat ons wordt gepresenteerd als het 'Central Park' van Antwerpen. Volgens het ontwerp versterken deze assen als het ware 'de relaties met omgeving.' In deze visie zal Dok Zuid dag en nacht een bruisende plek worden.

Groen, toegankelijk en sfeervol verlicht

Het ontwerp heeft alvast enkele mooi gepresenteerde troeven. Met de kroon die gevormd wordt door een bomenrij en de tafel die als tuin wordt ingericht beschikt het plan over enkele groene zones. Bewoners en bezoekers in een stad hebben behoefte aan een groene oase die de mogelijkheid geeft om tot rust te komen en de drukte van het stadsleven even te ontvluchten. De tuin, de bomenrij en andere groene zones zijn echter wel elementen die een goed onderhoud behoeven zodat de plek aantrekkelijk blijft. Loopmans, Leclercq en Newton (2011) stellen dat goed onderhoud een belangrijk wapen is tegen eventuele inbreukplegers, des te meer wanneer buurtbewoners daar zelf mede voor zorgen.

SouthAxe –De Zuidas langs het Fotomuseum en de Waterpoort.

Auteur: Opgemaakt in opdracht van AG VESPA

door Tractebel, ADR Architects en Georges Descombes

Crown – De Kroon die het ontwerp omlijst.

Auteur: Opgemaakt in opdracht van AG VESPA

door Tractebel, ADR Architects en Georges Descombes

Onderhoud is namelijk een teken van eigenaarschap. Ook kan het zo zijn dat de begroeiing juist het zicht op het park vanuit de omliggende woningen en winkels wegneemt, waardoor een gevoel van onveiligheid ontstaat.

Een tweede troef van het ontwerp bestaat uit de drie assen die de drie tafels doorsnijden. Dit zorgt voor een hoge toegankelijkheid tot de afzonderlijke tafels en een grote leesbaarheid van de ontwerp-site. Deze assen zorgen bovendien voor een hoge 'doorwaadbaarheid' van de site, waardoor het ontwerpgebied naast de verblijfsfunctie ook een passagefunctie krijgt. Het is positief dat er via de Schelde-as een verbinding wordt gemaakt tussen de Schelde en het reeds drukbezochte stadsdeel rond het Museum voor Schone Kunsten. De historische betekenis van de Schelde, die van Antwerpen een haven- en wereldstad maakte, wordt hiermee onderstreept, want met de as wordt het water weer terug dichtbij de binnenstad en haar inwoners en bezoekers gebracht.

Een derde positief element in het ontwerp is de aanwezigheid van sfeerlicht in combinatie met functionele verlichting. De geschikte verlichting vinden voor een publieke ruimte is van groot belang. De manier waarop licht invalt bepaalt immers mee hoe een bezoeker van de plek zich voelt: veilig, geamuseerd, beschermd, etc. Bijgevolg beïnvloedt dit welke activiteiten op welke plaatsen zullen worden uitgeoefend door de gebruikers van de site.

Parkeerperikelen

Tegenover deze positieve elementen zijn er een aantal negatieve elementen in het plan die een impact zullen hebben op het ruimtegebruik op en rond Dok Zuid. Een positieve verandering tegenover de huidige situatie is dat de parkeerplaatsen ondergronds gaan zodat er open ruimte gecreëerd wordt op het plein. Dit komt de leefbaarheid van de buurt ten goede.

Echter is een dergelijke capaciteit aan parkeerplaatsen niet geschikt in het centrum van de wijk en de stad omdat het een enorm aanzuigeffect creëert waardoor de omliggende straten van het ontwerp onveilig en oververzadigd zullen blijven. Dit zal de toegankelijkheid van de site ondermijnen. De parkeerplaats zou eerder moeten voorzien in parkeergelegenheid voor de bewoners of als extra parkeercapaciteit voor de buurt. De bezoekers zouden daarbij ook aangemoedigd moeten worden om verder van het centrum hun auto achter te laten. Een mogelijk toekomstige tramverbinding kan de site verbinden met een park&ride-zone ter hoogte van het afrittencomplex Antwerpen Zuid aan de Scheldekaaien (zie Masterplan Blue gate en Masterplan Scheldekaaien). Ook zorgt het niet langer gratis parkeren ervoor dat autogebruik niet langer aangemoedigd wordt.

De Kroon wordt omschreven als zone waar wandelaars, fietsers en auto's onder de bomenkruinen rust vinden. Dergelijke omschrijving doet erg rustiek aan. Toch worden fietsers en auto's verondersteld op dezelfde weg te rijden. Dit kan tot conflicten

leiden tussen beide mobiliteitsmodi. Op de afbeeldingen is één enkele auto op de achtergrond te zien samen met een wandelaar en een caféterras op de voorgrond. In de realiteit zal de ruimte en de gedragingen erin er waarschijnlijk anders uitzien.

Een nieuwe bron van overlast

Ook de Scène kan kritisch belicht worden. Hiervoor zijn verschillende redenen. Ten eerste lijkt deze bestemming erg paradoxaal. De vroegere parkeerplaats was tevens de thuishaven van de Sinksenfoor. Na veel protest van buurtbewoners verhuisde de Sinksenfoor uiteindelijk in de zomer van 2015 naar Park Spoor Oost. Deze nieuwe evenementenzone zou kunnen leiden tot nieuwe overlast. Tegelijk is de Scène één grote vlakte wanneer ze niet wordt ingezet voor een evenement. Een grote vlakte is toegankelijk maar zal gemeden worden wanneer er te weinig volk is of wanneer er zich geen gebeurtenissen afspelen. Een van de paradoxale eigenschappen van publieke ruimte is dat zeer open en toegankelijke plekken het risico lopen een non-place te worden bij gebrek aan aanknopingspunten voor sociaal contact.

Het nieuwe jasje van de gedempte zuiderdoppen is dus geschikt om ons naar de groene zones te begeven en de Antwerpenaar terug naar de Schelde te brengen onder het schijnsel van sfeer- en functionele verlichting. In de schaduw van de site zien we echter parkeerperikelen en mogelijke verkeersconflicten voor fietser en autobestuurder. In de schijnwerpers staat (of valt) de Scène. Zal dit ontwerp de juiste belichting kunnen vinden?

Literatuurselectie

- Amin, A. (2008) Collective culture and urban public space. City 12, nr. 1, pp. 5-24.
- Arcadis (2012). Blue Gate Antwerp: ontwikkeling van een watergebonden bedrijventerrein met logistieke cluster.
- Coomans I. & Bullynck S. (2008) Scheldekaaien. Op weg naar een masterplan voor de kaaien. Stad Antwerpen: Antwerpen.
- Loopmans M., Leclercq E., & Newton, C. (2011) Plannen voor Mensen. Handboek voor sociaal-ruimtelijke planning. Antwerpen: Garant.
- Van der Zwaard, J. (2010) Scènes in de Copy Corner. Amsterdam: Boom.

CLEMENS DE OLDE IS REDACTEUR VAN AGORA. HIJ DOCEERT SINDS 2010 STADSSOCIOLOGIE EN PROMOVEERT OP DE VERGELIJKING VAN PLANNINGSCULTUREN IN NEDERLAND EN VLAANDEREN AAN DE UNIVERSITEIT ANTWERPEN.

JAN DE SMET IS WERKSTUDENT EN VADER VAN TWEE KLEUTERS. HIJ WERKT IN HET TEAM VERSLAVINGSZORG VAN CGG VAGGA EN VINDT ANTWERPEN, ONDANKS ALLES, NOG STEEDS GEWELDIG.

EVA STRUYF IS MAATSCHAPPELIJK WERKER EN STUDENT IN HET SCHAKELPROGRAMMA VOOR DE MASTER IN HET SOCIAAL WERK. ZE WOONT IN HET CENTRUM VAN BORGERHOUT, EEN ANTWERPSE BUURT DIE ZE IN HAAR HART GESLOTEN HEeft.

VERSTEDELIJKING EN NGO'S IN CHINA

Om controle op zelforganisatie te houden heeft China in de nasleep van de Tiananmenprotesten in 1989 lange tijd strenge regels voor het registreren en financieren van ngo's (non-gouvernementele organisaties) gehanteerd. Als gevolg van de snelle verstedelijking heeft de overheid echter moeite om aan de vraag naar publieke diensten te voldoen, wat zorgt voor een voorzichtige opkomst van ngo's als mogelijke dienstverleners.

De ngo-sector in China is, vergeleken met andere landen, relatief nieuw. Lange tijd was de publieke en politieke rol van dergelijke organisaties gering als gevolg van de strenge wetgeving. De economische en sociaal-ruimtelijke transformatie die het land sinds de jaren tachtig heeft ingezet, heeft deze houding echter zowel direct als indirect beïnvloed. Een van de belangrijkste trends van de afgelopen decennia is de enorme trek naar de stad. De explosieve urbanisatie van de afgelopen dertig jaar is dan ook een directe aanleiding voor het groeiende aantal ngo's in China. Ten eerste zorgt de snelle urbanisatie voor een grote druk op publieke diensten zoals gezondheidszorg en onderwijs. Aangezien de overheid de stijgende vraag niet langer aankan is een geleidelijk proces van decentralisatie en privatisering ingezet.

Daarnaast wordt de groeiende interesse in ngo's versterkt doordat het bewustzijn over de negatieve kanten van deze snelle urbanisatie groeit en zichtbaarder wordt. Dit geldt bijvoorbeeld voor de groeiende ongelijkheid tussen stad en platteland, maar ook voor de directe gevolgen van (milieu)vervuiling. Ondanks de toenemende erkenning van de mogelijkheden van ngo's door de overheid gaat de implementatie van ngo's als alternatieve dienstverleners nog altijd moeizaam. Drie centrale punten liggen hieraan ten grondslag: ten eerste wordt de overheid door velen nog altijd gezien als de hoofdverantwoordelijke voor de publieke

dienstverlening, waardoor burgers niet direct openstaan voor diensten geleverd door derden. Om diezelfde reden twijfelen veel mensen over de professionaliteit van ngo's en staan er daarom wat sceptisch tegenover. Tot slot weten mensen ngo's vaak nog niet te vinden. Alle drie deze belemmeringen kunnen deels verklaard worden door het feit dat het om een in China nieuw concept gaat waardoor er onder andere een duidelijke structuur voor de opbouw van deze organisaties ontbreekt.

Ngo's in de Chinese context

Het concept ngo is binnen de Chinese context moeilijk te vatten. Als gevolg van de sterke staatsinmenging ontstaat de vraag of het überhaupt mogelijk is om in deze context van non-gouvernementele organisaties (ngo's) te kunnen spreken. In China geldt dan ook nog steeds dat de meeste ngo's niet ontkomen aan een duidelijke connectie met de staat. Vandaar dat in de literatuur over het onderwerp regelmatig over GONGO's (Government-Organized Organizations) wordt gesproken. Om meer grip te krijgen op wat het begrip ngo in de Chinese context betekent en hoe deze organisaties in verhouding tot de overheid staan, zijn een aantal nuances van belang. Om te beginnen is de zogenaamde overheidsinmenging voelbaar op verschillende manieren. In de eerste plaats speelt de staat namelijk op een formele manier

een belangrijke rol in het bepalen van de onderwerpen waar organisaties zich op mogen richten. Zo zijn onderwerpen als arbeidswetgeving, religie of homorechten bijvoorbeeld verboden om aandacht aan te besteden.

Daarop aanvullend is ook de 'sociale interactie' tussen ngo's en de lokale overheid van groot belang voor het succes van deze organisaties. Een sterk persoonlijk netwerk (guanxi) binnen de lokale overheid is daarbij van grote waarde. Hierdoor wordt de agenda van deze organisaties ook op een informele manier beïnvloed. In de praktijk zorgt deze sterke staatsinmenging en strakke regelgeving voor het ontstaan van verschillende typen organisaties die binnen de ngo-sector actief zijn. In dit artikel zullen drie voorbeelden worden uitgelicht. Alle drie deze types hebben op hun eigen manier een compromis gevonden om binnen deze sterke Chinese staat te kunnen opereren.

De overheidsinmenging is nog steeds op verschillende manieren voelbaar

Het eerste type organisatie zijn vrijwilligersorganisaties. Deze organisaties zijn bijna altijd direct aan de overheid verbonden en richten zich op sociale projecten, zoals bijvoorbeeld het organiseren van evenementen voor fabrieksarbeiders, waarbij het doel is om hen met elkaar in contact te brengen en hen meer opties te bieden voor vrijetijdsbesteding. Het leggen van contacten kan voor deze groep problematisch zijn aangezien veel van deze arbeidsmigranten op jonge leeftijd zelfstandig naar de steden trekken om te werken in de fabrieken. Het is vaak voor het eerst dat zij op zichzelf aangewezen zijn en door middel van dit soort evenementen wordt gezocht naar een oplossing voor veel voorkomende problemen als depressie en eenzaamheid. Het tweede type organisaties zijn social corporates; aangezien het vaak lastig is om een ngo-registratie te verkrijgen registreren veel organisaties zich als bedrijven. Er zijn immers een stuk minder voorwaarden verbonden aan het verkrijgen van een bedrijfsregistratie. Dit is met name het geval in steden als Shenzhen, waar dankzij de status van de stad als Special Economic Zone (SEZ) het bedrijfsleven zoveel mogelijk gestimuleerd wordt. Om bedrijven en investeerders aan te trekken is het oprichten van een bedrijf zo makkelijk mogelijk gemaakt via onder andere allerlei belastingvoordelen. Deze gelden met name voor buitenlandse bedrijven, maar ook voor Chinese bedrijven die buitenlandse investeerders hebben. Investeerders uit Hong Kong worden daarbij ook als buitenlands beschouwd. Mede hierdoor is het voor bedrijven, in tegenstelling tot ngo's, mogelijk om buitenlandse financiering te krijgen. Een groot aantal van deze organisaties, zeker in de Pearl River Delta, ontvangt dan ook financiering uit Hong Kong. Deze organisaties opereren daardoor onafhankelijker van de overheid en de mate waarin zij aan de overheid verbonden zijn is vaak bepaald door het onderwerp waarop zij zich willen richten. Onderwerpen zoals de eerder genoemde integratie en geestelijke gezondheid van arbeidsmigranten zijn populair omdat de overheid ook bereid is hier in te willen investeren, terwijl gevoeligere onderwerpen zoals de arbeidsomstandigheden in de fabrieken onbespreekbaar zijn. Toch is er een derde type organisatie dat deze kwestie wel aan de orde durft te stellen: de zogenaamde labour organizations. Deze organisaties richten zich juist op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden in de fabrieken. Een van de redenen dat dit zo gevoelig ligt heeft te maken met de wens van de overheid om buitenlandse investeerders aan te trekken. Organisaties die zich

hierop richten kunnen daardoor niet op overheidssteun rekenen en proberen tevens via een bedrijfsregistratie op andere manieren fondsen te werven. Labour organizations vallen hierdoor dus ook regelmatig binnen de tweede genoemde categorie van social corporates.

De verscheidenheid aan registraties en de overlap hierin zorgen ervoor dat het moeilijk is om grip te krijgen op de ngo-sector in China. Het is niet altijd duidelijk welke organisaties op welk gebied actief zijn. Daarbij komt ook dat het klimaat ten aanzien van ngo's regionaal duidelijk verschilt. Zo bevinden veel organisaties zich in Beijing, maar is ook een groot contingent te vinden in het zuiden van China. Organisaties bevinden zich veelal in Beijing vanwege het feit dat de overheid en daarmee een groot deel van de financiering daar gevestigd is. Het grote aantal organisaties in het zuiden laat zich verklaren door de nabijheid van Hong Kong en de mogelijkheden die dit met zich meebrengt, alsmede door het grote aantal SEZ's en de aanwezigheid van industrie in het zuiden. Dit laatste draagt bijvoorbeeld bij aan het grote aantal labour organizations in deze regio.

De Shenzhen casus

De ruimtelijke verschillen binnen China zijn dus opmerkelijk. De eerdergenoemde, in het zuiden van China gelegen stad Shenzhen, geldt als een interessante casus om de opkomst van ngo's in China te analyseren. Dit is namelijk een van de eerste steden in China waar op beleidsniveau geëxperimenteerd wordt met het stimuleren van ngo's door het versoepelen van de registratieprocedure en de daaraan verbonden voorwaarden. Sinds 2012 kunnen organisaties zich hier direct als ngo registreren bij The Department of Civil Affairs, zonder direct aan een ander overheidsorgaan verbonden te zijn. Naast deze versoepelde regeling zorgen ook een aantal andere factoren voor een gunstig klimaat voor ngo's in Shenzhen. Zo staat Shenzhen bekend als relatief progressief en liberaal, wat zich vertaalt in een meer open beleid, zowel ten aanzien van deze organisaties als de op de markt gerichte wetgeving die binnen de SEZ wordt gehanteerd. Daarnaast heeft de stad een relatief grote en snel groeiende middenklasse en een sterke connectie met het naastgelegen Hong Kong.

Veel van deze factoren kunnen ook verklaard worden door de bijzondere geschiedenis van de stad. Zo vervult Shenzhen al sinds haar stichting een specifieke rol binnen China. In 1980, slechts negen jaar voor de Tiananmenprotesten werd de regio die nu de stad Shenzhen vormt aangewezen als de eerste Special Economic Zone (SEZ) van China. Deze keuze vormde onderdeel van het 'liberale' beleid van de toenmalige president Deng Xiaoping, gericht op het stimuleren en moderniseren van de Chinese economie door een opener economisch beleid. Het marktgeoriënteerde SEZ-beleid houdt in dat er zones binnen steden gecreëerd worden waar soepelere economische regelgeving geldt, om binnenlandse, maar met name ook buitenlandse bedrijven en investeerders aan te trekken. Waar in eerste instantie slechts een gedeelte van de stad als SEZ werd aangewezen, vallen nu alle districten onder de zone. Binnen de SEZ kunnen economische en handelsbeslissingen genomen worden zonder de autorisatie van Beijing, waardoor Shenzhen als stad vanaf het begin af aan een relatief grote politieke invloed en vrijheid heeft gehad. Dit beleid sloeg aan en binnen slechts een aantal decennia groeide Shenzhen uit tot een van de belangrijkste en grootste industriesteden ter wereld, terwijl het inwoneraantal steeg van ongeveer 30 000 in 1980 tot tussen de 10 en 20 miljoen vandaag de dag (officiële cijfers ontbreken vanwege het grote aantal ongeregistreerde migranten in de stad). Deze meer liberale houding, alsook het economische succes en de daaruit voortkomende middenklasse dragen dus bij aan een gunstiger klimaat voor ngo's in de regio.

De Hong Kong-connectie

Naast geschiedenis speelt ook geografie een belangrijke rol in

de ontwikkeling van Shenzhen als stad. De locatie van de stad werd in 1980 gekozen op basis van haar ligging direct naast Hong Kong. Inmiddels vormt de Pearl River Delta met de driehoek Hong Kong-Shenzhen-Guangzhou dé economische hub van China. Hong Kong is echter niet alleen op economisch vlak van belang voor de ontwikkeling van Shenzhen. Zoals gezegd speelt de internationale allure en het liberale beleid van Hong Kong ook een belangrijke rol in het verklaren van de opkomst en aanwezigheid van het ngo's in Shenzhen. In de eerste plaats vormt Hong Kong een belangrijke financieringsbron voor de in Shenzhen gevestigde organisaties. Niet alleen bevindt zich in Hong Kong zelf een groot privaat kapitaal dat regelmatig aangeboord wordt, de stad biedt ook de mogelijkheid tot het verkrijgen van andere internationale fondsen en financiering, iets wat niet of nauwelijks mogelijk of toegestaan is voor organisaties die op het vasteland geregistreerd staan. Het komt dan ook regelmatig voor dat organisaties naast hun kantoor in Shenzhen ook een kantoor in Hong Kong hebben om op die manier de fondsen binnen te halen. De connectie met Hong Kong draagt zodoende ook bij aan het type organisaties dat in de stad gevestigd is. Deze omstandigheden bieden bijvoorbeeld mogelijkheden voor de eerdergenoemde arbeidsorganisaties die niet op staatsfinanciering kunnen rekenen. Behalve de financiële invloed vanuit Hong Kong, is ook de ervaring van de plaatselijke private sector van belang. De 'business like-benadering' van Hongkongse ngo's vormen een inspiratiebron voor het opzetten van bijvoorbeeld social corporates in Shenzhen. Hong Kong is hierin met name een voorbeeld voor de opkomende middenklasse in Shenzhen. Deze groep wil vaak, vanuit hun eigen economische succes in combinatie met hun persoonlijke achtergrond als migranten, iets terugdoen voor de stad. Het feit dat zij persoonlijk succes hebben behaald, mede dankzij relatief weinig overheidsinmenging, sterkt het idee dat zij ook voor het oplossen van sociale problemen niet van de centrale overheid afhankelijk hoeven zijn. De relatief autonome houding van de burgermaatschappij in Hong Kong biedt daarbij een succesvol voorbeeldmodel.

Hong Kong is met name een voorbeeld voor de opkomende middenklasse in Shenzhen

Een historische ontwikkeling?

Er is veel discussie over het opkomen van ngo's in China en hoe succesvol dit model wel of niet is. Zo kun je een aantal kanttekeningen plaatsen bij de structuur en invulling van deze organisaties, alsmede hun mate van onafhankelijkheid van de overheid. Toch is de opkomst van deze organisaties interessant om te volgen. De snelle toename en interesse in ngo-initiatieven geeft een dynamische kijk op het huidige sociale beleid van China en de problemen ten aanzien van sociale voorzieningen waar de overheid mee geconfronteerd wordt. Sinds de jaren tachtig is het meeste beleid in het land gericht geweest op economische en stedelijke groei. De sociale gevolgen hiervan zijn zowel positief (groeïende welvaart en een groeiende middenklasse) als negatief (groeïende ongelijkheid en een tekort aan publieke diensten). Deze ontwikkelingen hebben echter ook de deur opengezet voor een sector die lange tijd geen rol van betekenis speelde in de Volksrepubliek. Deze organisaties voldoen dan misschien niet altijd aan de westerse definitie van een ngo, hun bijdrage aan het interne debat in China over de sociale gevolgen van het modernisatiebeleid alleen al maakt het een interessante ontwikkeling. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de positie van deze organisaties nog altijd niet onbetwist is. Het is dan ook de vraag in hoeverre deze sector onder president Xi Jinping de ruimte zal krijgen om zich verder te ontwikkelen. Ondanks dat het aantal organisaties in deze sector toeneemt is de wetgeving op dit gebied recentelijk weer terug aangescherpt. Afgelopen april is een zwaar bekritiseerde wet ten aanzien van buitenlandse ngo's aangenomen. Deze organisaties en hun Chinese partners zijn van nu af aan verplicht zich te registreren bij de politie. Deze verschuiving past binnen het beleid dat de huidige president Xi Jinping tot nu toe heeft gevoerd, waarbij met name de controle en censuur op de niet aan de overheid gebonden organisaties opnieuw toeneemt. Een interessante vraag voor de toekomst zou kunnen zijn hoe de nieuwe (liberale) middenklasse zal omgaan met deze hernieuwde controle.

Literatuurselectie

- Hsu, J. (2014) The local corporatist state and NGO relations in china. *Journal of Contemporary China* 23, nr. 87, pp. 516–534.
- Liang, Z. (2001) The age of migration in China. *Population and Development Review* 27, nr. 3, pp. 499–524.
- Tang, L. L. (2015) Rethinking power and rights-promoting NGOs in China. *Journal of Asian Public Policy* 5, nr. (3), pp. 343–351.
- Tong, T., Keung, D. & Mei, A. (2009) Social work professionalization in China: the case of Shenzhen. *China Journal of Social Work* 2, nr. 2, pp. 85–94.

JELTSJE DE BLAUW (JELTSJEDEBLAUW@GMAIL.COM) STUDEERDE HUMAN GEOGRAPHY AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM. DIT ARTIKEL IS GEBASEERD OP EEN DEEL VAN HAAR MASTERSCRIPTIE: 'INVISIBLE BOUNDARIES IN THE CITY: WHICH BARRIERS ARE LIMITING THE HEALTHCARE ACCESS OF MIGRANTS IN SHENZHEN?' MOMENTEEL IS ZIJ VOOR HET MIGRANT ENTREPRENEURSHIP PROGRAMME VAN DE NEDERLANDSE NGO SPARK WERKZAAM IN HARGEISA, SOMALILAND.

In de 'urban villages' wonen veel ongeregistreerde arbeidsmigranten. Toegang tot publieke diensten is voor hen vaak beperkt.
Auteur: Jeltsje de Blauw

*'Diner met Gabrielle d'Estrées, 2016, collage op Ipad',
© Maarten Loopmans*

GEOGRAFIE VAN SEKSUALITEIT: SEXY GEOGRAFIE?

U daar, AGORA-lezer, die nog twijfelt of u dit artikel wel zou gaan lezen. Ik weet het, u heeft niet veel tijd, en bovendien weet u wel beter. het is niet omdat er seks in de titel staat, dat u hier iets over seks gaat lezen. Wel, dat klopt, maar laat dat u vooral niet tegenhouden om alsnog verder te lezen. U bent nu tenslotte al tot hier geraakt. Ik kan u bovendien beloven dat u na het lezen van de volgende 1200-tal woorden weet of het de moeite is om een 518 pagina's dik boek aan te vatten. Zo niet, dan heeft u dankzij dit artikel toch flink wat tijd bespaard.

'The Routledge Companion to Geographies of Sex and Sexualities', onder redactie van Gavin Brown en Kath Browne, vat twee decennia aan geografisch onderzoek naar seksualiteit samen. Wie hier niet mee vertrouwd is, krijgt in één boek een handig overzicht van 'actuele en toekomstige' studies binnen deze subdiscipline van geografie, maar wordt ook ingewijd in de theorieën waarin dit veld haar oorsprong heeft (zoals feminisme, queer theory en de cultural turn). Er komen bovendien een heel aantal 'klassiekere' thema's aan bod (vaak in een nieuw jasje gestoken), zoals stedelijke seksualiteit (zoals gayborhoods of migratie van LGBT'ers naar de stad), politiek van seksualiteit (gay prides, LGBT-activisme), sekswerk of gezondheid en seksualiteit (bv. HIV/aids). Met 88 pagina's aan referenties blijft u niet verstoken van de nodige verdiepende leestips.

Wie wel al vertrouwd is met deze literatuur, blijft gelukkig ook niet op zijn honger zitten, want ook nieuwere thema's komen aan bod. Zo is er een volledige sectie gewijd aan digitale seksualiteit, waarin wordt onderzocht welke mogelijkheden er zijn dankzij nieuwe technologieën (internet, nieuwe media en mobiele apps) voor het vormen en beleven van seksualiteit. Dit thema is bovendien interessant omdat het de klassieke tweedeling tussen publieke en private ruimte in vraag stelt. Een ander innovatief

onderwerp is queer ecology. Deze toont hoe heteronormativiteit ook het discours over ecologie mede vorm geeft, zoals slogans die oproepen tot het verkleinen van uw ecologische voetafdruk voor de (klein)kinderen.

Dekoloniale geografie

Mijn favoriete sectie uit het boek is echter 'Decolonizing sexualities'. Ook geografie van seksualiteit en queer epistemologies hebben nog onvoldoende de eigen koloniale erfenis in de ogen gekeken. De mechanismen die een Angelsaksische hegemonie in stand houden worden blootgelegd: van het gebruik van Engels als dé taal om wetenschappelijk te communiceren tot de politieke economie van het publicatieproces, maar ook wie wordt beschouwd als producent van theorie versus wie enkel als een 'informant' figureert. Deze mechanismen hebben ertoe geleid dat concepten die specifiek zijn voor een Amerikaanse of bij uitbreiding Angelsaksische context worden toegepast in andere contexten. Ook de idee dat het Globale Noorden als progressiever kan worden beschouwd op vlak van seksualiteit en gelijkheidsagenda's wordt hierdoor in de hand gewerkt. Een gevolg hiervan is dat specifieke landen en steden bekeken worden vanuit de mate van vooruitgang richting deze zogenaamde universele waarden. Het

dekoloniseren van geografie van seksualiteit gaat dus verder dan enkel ruimte geven aan verhalen uit en over het Globale Zuiden: we moeten opnieuw conceptualiseren hoe we kennis produceren en wat als kennis telt. Daarnaast moet ook meer ruimte worden geboden aan alternatieve praktijken die weerstand bieden aan de Angelsaksische dominantie, en dat is exact wat deze sectie (en bij uitbreiding het hele boek) doet. Op zich is deze kritiek niet eigen aan onderzoek naar seksualiteit an sich, het geldt voor geografie als wetenschap in het algemeen. Het is evenwel opvallend omdat er binnen deze subdiscipline in het algemeen veel voeling is met structurele ongelijkheden en hoe die in de hand worden gewerkt door normatieve structuren en praktijken. Bovendien hebben postcolonial theory en queer theory elkaar sterk beïnvloed, mede door geografie van seksualiteit. Dat deze sectie zoveel expliciete aandacht krijgt moet dan ook worden verstaan als een statement van de editors, die op deze manier een duidelijk kritisch standpunt innemen en ook voortdurend proberen bewust te zijn van de eigen normatieve patronen in de productie van dit boek. Het boek gaat op die manier voorbij het louter pedagogische. Mary Thomas stelde ooit in een reactie op Phil Hubbard's 'Cities and Sexualities' dat een boek zonder discussies over misogynie het onmogelijk maakt om de verlangens van vrouwen en seksuele activiteiten in een theorie over machtsrelaties te plaatsen die verder gaat dan het individuele niveau. Dit is dan ook bij uitstek de sterkte van het boek: de kritische insteek van editors en auteurs laat toe om seks(ualiteit) positief te benaderen, maar ook om bijvoorbeeld homofobie, gender gerelateerd geweld, of dus koloniale kennisproductie te benoemen en aan te kaarten.

Het gaat om een vrij recente subdiscipline die nog volop ruime bekendheid aan het verwerven is

Deze kritische blik kan echter niet vermijden dat er toch een aantal lacunes in het boek zijn, lacunes die evenwel representatief zijn voor geografie van seksualiteit in het algemeen. Een eerste bedenking is dat het toch een beetje een ons-kent-ons-verhaal is geworden. Wie de literatuur wat volgt zal op een paar uitzonderingen na weinig nieuwe namen leren kennen. Wouter van Gent, stadsgeograaf aan de Universiteit van Amsterdam, noemde geografie van seksualiteit ooit een "kleine maar vergevorderde" subdiscipline, en dat blijkt ook uit dit boek. Dit is op zich geen kritiek, het is hooguit een vaststelling die aantoont dat het al bij al om een nog vrij recente subdiscipline gaat die nog volop ruime bekendheid aan het verwerven is en nog geen gemeengoed is geworden in iedere geografie-opleiding of -onderzoeksgroep. De editors zijn bovendien niet specifiek op zoek gegaan naar ontbrekende onderwerpen; men wilde juist een overzicht geven van wat er op dit moment bestaat aan onderzoek naar geografie van seksualiteit. Op die manier vormt dit boek eigenlijk het complement van het boek 'Queer Presences and Absences' (door Taylor en Addison), waarin men specifiek ruimte wilde bieden aan die verhalen die wetenschappelijk en maatschappelijk onder de radar blijven. In deze Routledge Research Companion zijn het echter de 'stiltes' die aantonen welke onderwerpen in het algemeen minder of niet aan bod komen. Zo krijgen biseksualiteit en aseksualiteit vrijwel geen aandacht, en heteroseksuele mannen vinden zich enkel terug bij prostitutie of gender gerelateerd geweld.

Ook de positie van seksualiteit binnen de academische wereld blijft nog vaak gecontesteerd

Sexy geografie?

Maar het meeste van allemaal mis ik misschien nog wel seks zelf: het materiële, het vleselijke, het verlangende, het perverse, het sexy, het vuile, het opwindende van seks. Er zijn verschillende redenen waarom seks uit onze finale teksten wordt geweerd. Uiteraard heeft het intieme karakter van seks hier mee te maken, maar ook de positie van seksualiteit binnen de academische wereld blijft nog vaak gecontesteerd. Seks wordt toch nog vaak gezien als iets banaals, of van secundair wetenschappelijk en maatschappelijk belang. Ook wordt het geestelijke in de academische wereld vaak normatief beoordeeld ten koste van het lichamelijke. Het wordt dan ook makkelijker om daarom in abstracte theorieën over seksualiteit te spreken, eerder dan over het lichamelijke en alledaagse van seks zelf. Jon Binnie noemde het gebrek hieraan ooit eigen aan de preutsheid van de academische wereld, die nog steeds erotofobisch lijkt te zijn. Er zijn inderdaad voldoende verhalen bekend waarin al te 'expliciet' taalgebruik wordt gecensureerd door conferentieorganisatoren of redacties van tijdschriften. Zo werd de titel 'Fucking Geography' van David Bell ooit geweigerd voor publicatie. Dat we anno 2016 in deze Research Companion nog steeds weinig over het lichamelijke van seks lezen, is dan ook niet onlogisch, al is het zeker een spijtige zaak.

Laten deze kritieken u echter niet van de wijs brengen: dit boek is nu al hét naslagwerk voor geografie van seksualiteit. De kritische en genuanceerde analyse van de productie en disciplineren van seks(ualiteit), seksuele identiteiten en subculturen biedt een meerwaarde in de breedte en in de diepte aan de bestaande literatuur, zowel binnen als buiten geografie. Dat er niet echt over seks geschreven wordt, moet u er dan maar bij nemen.

Literatuurselectie

- Bell, D. (2007) *Fucking Geography, Again*. In: Browne, K., Lim, J. & Brown, G. (Ed.) *Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics*. Ashgate: Farnham/Surrey.
- Binnie, J. (1997) *Coming out of Geography: towards a queer epistemology?* *Environment and Planning D: Society and Space* 15, nr. 2, pp. 223-237.
- Hubbard, P. (2012) *Cities and Sexualities*. Abingdon: Routledge.
- Taylor, Y. & Addison, M. (2013) *Queer Presences and Absences*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Thomas, M. (2013) *Review – Cities and Sexualities*. *Gender, Place and Culture: a Journal of Feminist Geography* 20, nr. 33, pp. 405-407.

VALERIE DE CRAENE (VALERIE.DECRAENE@KULEUVEN.BE) IS ASSISTENT IN SOCIALE GEOGRAFIE AAN DE AFDELING GEOGRAFIE EN TOERISME VAN KU LEUVEN EN IS TEVENS REDACTEUR VAN AGORA.

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken

2016 - 4 - jaargang 32

een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA - ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[f] <https://www.facebook.com/AGORAmagazine.nlbe/?fref=ts>
[IBAN nummer] NL23INGB0006165799

REDACTIE

Marianne de Beer (hoofdredactie), Jorn Koelemaj (hoofdredactie), Aimee Baars (secretaris), Annelies Beek, Wouter Bervoets, Maartje Bodde, Federica Bono, Dieter Bruggeman, Nynke Burgers, Freke Caset (variaredactie), Lisa Christiaanse, Valerie De Craene, Ineke Deelen, Clemens De Olde, Laura Deruytter (variaredactie), Nicolas Dewulf, Elke Dhaenens, Nico Dogterom, Mellanie van Doleweerd, Marijke Jansen, David de Kool, Josine Maaskant (penningmeester), Emiel Maliepaard (variaredactie), Michiel van Meeteren, Thijs Olthof, Richard Rijnks, Joren Sansen (productie en vormgeving), Karin Snel, Niels Struis (productie en vormgeving), Bianca Szytniewski, Koen Tieskens, Mirjam Turk, Karel Van den Bergh, Sofie Vermeulen, Ruth Wauters, Malou Weber (productie en vormgeving), Demi van Weerdenburg, Gertjan Wijburg, Christel van Wijk, Lisanne de Wijs, Barend Wind, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE

Dieter Bruggeman, David de Kool, Michiel van Meeteren & Joren Sansen

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Joren Sansen & Niels Struis

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk € 9,50

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€ 63,00
Studenten	€ 21,00
Overigen	€ 32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELEN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

VOLGEND NUMMER...

Van de Smartphone in je zak tot de Slimme thermostaat in je huiskamer: slimme technologie wordt steeds belangrijker in ons dagelijks leven. De exponentiële groei van beschikbare data en technologische ontwikkelingen om data te verwerken tot slimme toepassingen zorgen voor een revolutie in de ruimtelijke ordening. Onder de noemer 'smart cities' experimenteren steden over de hele wereld met de implementatie van slimme technologie om de leefbaarheid voor hun bewoners te vergroten, aantrekkelijker te worden voor bedrijven en om openbaar bestuur en ruimtelijke ordening efficiënter en trefzekerder te organiseren. In het themanummer 'Slimme steden' wordt ingegaan op de zin en onzin achter het idee van smart cities. Naast een kritische reflectie op dit moeilijk te definiëren concept, wordt er gekeken naar manieren waarop beleidsmakers en bedrijven in België en Nederland op dit moment bezig zijn om een stad slimmer te maken.

Slimme Stad

Waar is er sinds 1980 gebouwd?

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN